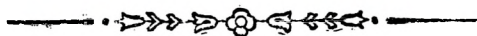

ВІКТОР ГЮГО

**ВИБРАНІ
ПОЕЗІЇ**

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1953**

*Переклад з французької
за редакцією*
МИКОЛИ ТЕРЕЩЕНКА

ВІКТОР ГЮГО

1

Великий французький письменник-гуманіст Віктор Гюго за своє довге життя, що охоплює майже все ХІХ сторіччя, здобув славу поета-трибуна, передового громадського діяча, борця за мир і демократію.

Півтораستا років минуло з дня народження Віктора Гюго, але його спадщина, його високохудожні твори не втратили свого соціального значення і понині. І в наші дні, коли воєнлюбні народи ведуть напружену боротьбу за мир проти паліїв війни, пристрасні заклики Гюго на захист мирної праці звучать так, наче вони проголошені сьогодні.

У 1877 році, звертаючись до французів, письменник говорив: «Мені здається, що в наш час готується сутічка між війною, якої бажає минуле, і миром, якого прагне сучасне... Громадяни, мир переможе!»

На протязі всього свого життя Гюго невтомно боровся за торжество соціальної справедливості проти тиранії, деспотизму і реакції. У нього були помилки і збочення, але він ніколи не зраджував своєму народові, завжди боровся за права демократії. Гюго ненавиділи реакціонери всіх гатунків. Його обливали потоками

брехні і лайли в пресі, робили замахи на його життя. Після контрреволюційного перевороту Луї Бонапарта йому довелося жити у вигнанні за межами Франції. Але поет зберігав твердість духу і мужність борця за праве діло. Через голови реакційних урядів він говорив з народами Європи, закликаючи їх до спільної боротьби за мир і соціальну справедливість.

М. Горький, глибоко шануючи великого французького письменника, писав про нього: «Трибун і поет, він гримів над світом, наче ураган, збуджуючи до життя все, що є прекрасного в душі людини.. Він учив усіх людей любити життя, красу, правду і Францію». Французька реакція, що ненавиділа Гюго як захисника пригноблених і знедолених, заповідала цю ненависть і своїм наступникам. Коли в 1941 році гітлерівці скинули в Парижі пам'ятник Гюго з п'єдесталу, продажна французька буржуазія, що співробітничала з фашистськими окупантами, не протестувала проти цього варварства. Сучасні правителі маршалізованої Франції знищили й п'єдестал пам'ятника. На його місці тепер стоїть американська реклама: легковий автомобіль фірми «Форд». Але неможливо замінити гаряче серце поета серійним американським мотором! Народна Франція читає і любить твори Віктора Гюго, в яких так яскраво показані трудові люди в дні тяжких буднів і народних повстань.

Передові ідеї Віктора Гюго дорогі всьому прогресивному людству. На заклик Всесвітньої Ради Миру всі народи, що борються за мир, широко відзначили 150-ліття з дня народження Віктора Гюго.

В цьому виявляється їх непохитна воля до взаємного співробітництва, до зміцнення спільної справи в боротьбі проти паліїв нової світової війни.

Віктор Гюго народився 26 лютого 1802 року в Бєзансоні, в сім'ї полковника наполеонівської армії, який став згодом генералом. Батько майбутнього письменника був переконаним республіканцем, учасником придушення контрреволюційного заклоту у Вандеї. Мати Гюго, дочка багатих батьків, дотримувалася монархічних поглядів. Вона мала вплив на сина, який виховувався в реакційному дусі. В епоху Реставрації, коли до влади у Франції повернулася династія Бурбонів з феодально-католицькою клікою, юнак Гюго вже писав вірші, що цілком відповідали смакам реакційних романтиків. Його ідеалом у літературі був вождь католицької реакції Шатобріан. В одах і баладах, написаних у 20-х роках, талант поета спрямований на зображення лицарських турнірів, феодальних замків, бродячих співців і воїнів.

Але Віктор Гюго незабаром різко пориває з світом феодальної реакції. Він побачив, що король Карл X, його міністри і придворні намагаються знищити всі завоювання революції, прирікаючи народні маси на страшне бідкування. У передових колах суспільства назривала опозиція. Реакційні законопроекти уряду Карла X викликали обурення в колах робітників, ремісників, селян і дрібної буржуазії.

У газетах і журналах, незважаючи на цензуру, з'являлись статті і памфлети, що викривали антинародну політику феодально-дворянського уряду. Чудовий памфлетист Поль-Луї Кур'є бичував прогниле царство католицьких понів і чиновників-хабарників. У Парижі лунали веселі пісні Беранже, в яких поет висміював монархію Бурбонів.

Правдивий і благородний юнак Віктор Гюго зро-

зумів свої помилки. Він зблизився з колами ліберальної інтелігенції, і його творчість набула іншого характеру. Гюго переглянув свої погляди на революцію і Наполеона і прийшов до висновку, що старий монархічний режим приречений безповоротно на загибель разом з усією аристократичною культурою.

Поет виступає проти мистецтва придворного класицизму, в якому панували штучність, суворі правила поетики, встановлені ще в XVII столітті Корнелем, Расіном і Буало.

Гюго вирішив звернутися до драматургії. Він добре знав, що зі сцени французького театру можуть звучати найвищі, найблагородніші ідеї. Він мав що сказати своєму глядачеві, але застаріла форма класицизму обмежувала молодого драматурга. Гюго хотів показати на сцені сміливі почуття і бурхливі пристрасті; він намагався зобразити не лише маркізів і графів, а й простих людей, людей з народу, які борються за свої права, сміливо говорять правду у вічі володарям і перемагають.

У 1827 році з'явилася драма Гюго «Кромвель». Характерний самий сюжет, взятий з часів англійської буржуазної революції XVII століття. У цій драмі Гюго відмовляється від усіх умовностей французького класицизму і висуває гасло літератури народної. Це було початком його боротьби за демократизацію мистецтва. У знаменитій передмові до «Кромвеля» Гюго сформулював принципи нового, романтичного мистецтва. Він вимагав, щоб на сцені з'явилися живі люди, щоб переходи від трагічного до комічного, від серйозного до жартівливого відбувалися природно, як це буває в житті.

Переворот у театральному мистецтві викликав теоретичні суперечки між романтиками, вождем яких став

Гюго, і класицистами, прихильниками старої драматургії. Коли ж у 1830 році в найстарішому французькому театрі в Парижі було оголошено про прем'єру драми Гюго «Ернані», теоретичні суперечки, що точилися раніше, перейшли в справжні літературні бої в залі і фойє театру. Прихильники класицизму були обурені народною мовою, введеною Гюго, сміливістю композиції, а головне тим, що основний герой, розбійник Ернані, своїми моральними якостями вищий і благородніший за короля.

Демократична спрямованість драми Гюго була вже не тільки літературним, а й суспільним явищем напередодні Липневої революції 1830 року, яка розстрожила феодальну монархію. Віктор Гюго з піднесенням сприйняв народне повстання й високо оцінив героїзм бійців паризьких барикад. Він прославив їх у вірші «До молоді Франції».

В ряді п'єс, створених у перші роки правління Луї-Філіппа,— «Король бавиться», «Лукреція Борджія», «Марія Тюдор», «Анджело», «Рюї Блаз»,— Віктор Гюго розвиває ті ж ідеї і теми, що й в «Ернані». Світу багатих і жорстокосердих людей протиставлений світ знедолених, але благородних пасинків життя. Блазень Трібуле, змушений приховувати від дочки своє ремесло королівського забавника («Король бавиться»), куртизанка Маріон Делорм («Маріон Делорм»), лакей Рюї Блаз, який стає міністром і викриває шахрайські комбінації уряду («Рюї Блаз»),— ось герої драм Віктора Гюго.

За часів Липневої монархії владу захопила невелика купка фінансових магнатів. Гюго обстоював права простих людей, які відчували на собі гніт фінансової олігархії. У своїх романтичних мріях про перебудову світу на справедливих соціальних засадах письменник

був близький до вчення утопічних соціалістів — Сен-Сімона і його школи. Світ в його уявленні був ареною боротьби добра і зла, і драматург твердо стояв на боці скривджених і знедолених. Віктор Гюго звертався до різних історичних епох, але він завжди керувався одним бажанням: показати — скільки добра, справедливості і людяності в серцях людей з народу. Це і показано в першому його великому романі «Собор Паризької богоматері» (1831). В цьому романі Гюго-романтик з блискучою майстерністю і великою правдоподібністю відтворив образи й картини середньовічного Парижа. Письменник вклав у цей роман всю свою любов до вітчизни, до її славної столиці і чудових пам'яток старовини. Перед нами готична громада собору з страшними химерами і таємничими вітражами — втілення католицтва, що поневоле дух і волю людей; вулиці і площі Парижа XV століття, де живуть люди різних станів і професій: купці, священники, судді, дворяни, придворні короля Людовіка XI і сам король.

В образі Клода Фроло, архidiaкона собору, Гюго засуджує середньовічний католицький фанатизм, жорстокість і лицемірство служителів католицької церкви. В особі офіцера Феба і його нареченої письменник викриває бездушність пустих, цинічних аристократів. Але головне місце в творі посідає народ. Позитивні герої романа — відщепенці суспільства, переслідувані вищими станами. Вірний романтичному принципів зближення потворного і прекрасного, Віктор Гюго виводить красуню-танцюристку циганку Есмеральду і потворного горбаня, дзвонаря собору Квазімодо. Обое страждають від гноблення, але зберігають світлі людські риси.

В романі показані не лише самі представники народу, але й народні маси. Якщо на початку твору ми

бачимо галасливий людський натовп, що з'явився на святковий карнавал, то наприкінці — грізний народний шквал штурмує собор, щоб вирвати з рук католицьких недолюдків безвинно засуджену Есмеральду. Таким чином, народ починає і закінчує дію роману. Цей твір звучав дуже переконливо в той час, коли французькі робітники й ремісники виступали проти монархії.

3

Віктор Гюго до 1830 року вже видав декілька збірок ліричних віршів. Якщо «Оди й балади» (1826), що склалися з ряду ранніх віршів, були ще зв'язані з старим напрямом у літературі, то в книзі «Східне» (1829) є дещо нове, принципово відмінне від творів реакційних романтиків типу Ламартіна. У їх творах видимий світ був нібито прихований, вони оспівували світ небесний, невидимий і розпливалися в мрійному захопленні перед величчям божим. Віктор Гюго показав красу земного, матеріального буття. Поет змалював палаці, мечеті, мінарети мусульманського Сходу, міста Іспанії, в яких він бував у дитинстві, похмурі заводи Тулузи, і над усім цим — образ людини, що створює всі ці багатства, образ єдиного господаря всієї землі. Але гнобительські війни часто знищують витвори людських рук, людської думки. Віктор Гюго палко виступає проти гнобителів знедолених людей і націй.

Кращі вірші збірки прославляють мужність героїв грецького народу під час визвольної війни проти турецьких загарбників («Голови серала», «Канаріс», «Дитя»).

Натхненні вірші великого англійського поета Байрона, що закликали грецький народ до боротьби за

незалежність, особиста участь поета в цій боротьбі,— все це було високим зразком громадянської мужності для прогресивних людей усіх країн. Разом з усією передовою Європою того часу Гюго гаряче співчував героїчному народу Греції і закликав його стійко боротися за волю вітчизни.

В наступних збірках віршів — «Осіннє листя» (1831), «Присмеркові пісні» (1835), «Внутрішні голоси» (1837), «Промені й тіні» (1838) — Віктор Гюго виступає головним чином як поет інтимної лірики. На деякий час громадські мотиви в поезії Гюго значно послабшали.

Це пов'язане з його ідейно-політичними помилками в період Липневої монархії, з якою він наприкінці 30-х років примирився. Тому в 1845 році він одержав від Луї-Філіппа титул пера Франції.

Але Липнева монархія доживала останні дні. У лютому 1848 року робітники Парижа, борючись на барикадах проти панування фінансової кліки Луї-Філіппа, скинули монархію. У червні того ж року робітники знову взялися за зброю, щоб відстояти свої права. Карл Маркс визначив революцію 1848 року у Франції як «першу велику битву між обома класами, на які розпадається сучасне суспільство» (Карл Маркс, том VIII, стор. 23).

Революційна боротьба робітників справила велике враження на Віктора Гюго. 1848 рік був переломним для його світогляду. Гюго заявляє, що він — прихильник демократичного мистецтва, що не тільки «хліб труда», але й «хліб думки» мусить належати народові.

Віднині Гюго стає республіканцем. Його обирають спочатку в Установчі, а потім в Законодавчі збори. З цього часу він невтомно бореться за республіку, виступає на захист свободи друку, викриває підступи Ватікану.

В 1849 році в Парижі відбувся «Міжнародний конгрес друзів миру». У вступному слові Віктор Гюго закликав до збереження миру між усіма народами: «Я не тільки стверджую, що миру в усьому світі можна домогтися, я говорю, що він неминучий».

Коли небіж Наполеона, бездарний Луї Бонапарт учинив державний переворот 2 грудня 1851 року, а через рік оголосив себе імператором Наполеоном III, Гюго став його смертельним ворогом. Він покинув Францію і 19 років був у вигнанні. У ці роки Гюго невтомно викривав мерзенний уряд Наполеона III.

Деякий час Гюго жив у Брюсселі, але бельгійський уряд за вимогою французького імператора вислав зідти поета за книгу «Наполеон маленький» (1852). У цьому памфлеті Гюго з обуренням говорив про масовий терор, страти і заслання на каторгу після грудневого перевороту. «У Франції тепер немає можливості вживати такі слова як незалежність, свобода, прогрес, гордість народу, гідність нації, велич Франції»,— писав Гюго. Він хотів підняти народ на боротьбу проти контрреволюційного Луї Бонапарта, якого вважав підлим узурпатором: «Франція стала здобиччю! Чого не посмів зробити лев, вчинила мавпа. Чого орел не насмілився схопити своїми пазурами, те схопив папуга своєю лапою!»

Памфлет Віктора Гюго відіграв неабияку роль у боротьбі французького народу проти Другої імперії. Все ж Гюго перебільшував значення «миропомазаного бандита». Про це писав Карл Маркс (у передмові до другого видання «18 Брюмера Луї Бонапарта»): «Він (Гюго.— *О. Д.*) не помічає, що зображує цього індивідуума великим, а не маленьким, приписуючи йому безприкладну в світовій історії силу особистої ініціативи... Я ж показую, як *класова боротьба* створила у

Франції обставини і відносини, які дозволили посередньому і смішному персонажу розіграти роль героя» (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. «Про мистецтво», стор. 295).

Вигнаний з Бельгії, Гюго оселився на острові Джерсей, що належав Англії. Тут, на маленькому острові в Атлантичному океані, населеному нормандськими рибалками, Гюго не був відірваний від зовнішнього світу. Великий патріот линув думками до Франції, де панувала чорна реакція. Він писав викривальні вірші, пройняті ненавистю до ворогів трудової Франції, що захопили владу. Так виникла краща збірка політичних віршів Гюго «Кари» (1853).

Поет патетично говорить про ніч ганьби, в яку стався переворот Луї Бонапарта. Коронованого авантюриста і його кліку Гюго називає бандитами, що чинять грабунки і вбивства:

Зрізайте гаманці, державу оббирайте!

Ліси спустошуйте, цистерни спорожняйте!

Настала слухна мить.

Останне су візьміть,— щоб мати більш доходів,—

В робітників полів, в робітників заводів!

Беріть, душіть, живіть!

(„Веселе життя“).

Полум'яний гнів і в'їдливий сарказм Гюго викликані тими різкими соціальними контрастами, які були невігойним злом Другої імперії. Розкіш багатців була здобута за рахунок злиднів трудових родин. Гюго описує виснажених голодом і тяжкою працею фабричних бідняків Лілля, їх дружин, які продають себе, щоб нагодувати сухотних, блідих, виснажених дітей.

Жахлива бродить смерть над лілльськими льоґами.

І бачив я не раз, вмиваючись сльозами,

Там страдницьке лице.

Ось хоче дівчинка прикритись хоч косою,

Ось мати-статуя стоїть з дитям-марою!

Чи бачив Данте це?

Багатства ваші всі дають лише стражляння,

Годують злидні вас, о принци гендлювання,

Злочинці наших днів!

(„Веселе життя“).

Гюґо невтомно викриває табір реакції Він бере під обстріл своєї сатири типові постаті Другої імперії: буржуа, для якого бариші дорожчі за всі закони моралі й справедливості, католицького попа, прислужника Ватікану, який з ім'ям христовим на устах закликає до смирення й покори, продажного журналіста, дрібного спекулянта, який силкується розбагатіти на народному лихові.

Віктор Гюґо довів книгою «Кари», що він блискуче володіє майстерністю сатиричного портрета. Ось образ «буржуа у себе вдома». Весь хід думок цього запеклого себелюбця розкривається в небагатьох рядках його монолога. Буржуа добре знає ціну Луї Бонапартові, але підтримує узурпатора, бачачи в ньому рятівника від революції.

Я теж гадаю: він — шахрай, але чи варт
Про це казати нам? Я згоден — Бонапарт
Без віри і душі, — розбійник, кат, падлюка, —
Це правда, він корсар в полігиці, гадюка...
У світі не знайти негідника такого!
Та я голосував, і я мовчу про нього...
Я згоден, що у вас кайдани на руках.

А що ви зробите? На біржі гвалт і страх:
Що, як республіка? червона чи рожева.
Лише міцна рука врятує владарев!
Знайшли ми шахрая,— наш імператор він.

(„Буржуа у себе вдома“).

У вірші «Карта Європи» Віктор Гюго таврує ганьбою і презирством католицьке духовництво на чолі з папою римським. Ці «служителі христові» підтримали й благословили Луї Бонапарта і його чорну кліку. Поет, звертаючись до папи, що заплямував себе кров'ю волелюбного французького народу, порівнює його злочин із злодіяннями розпусного і підлого папи Борджія:

Святий отець, прикрий полою кров на тілі!
Святий отець, в крові твої пантофлі білі!
Отруту подає сам Борджія тобі.
Померлих не злічить, де смерть лютує дика!
Хто божих чад пасе, той нині не владика,
Не пастир, господи! різник він, далебі!

(„Карта Європи“).

В подум'яних віршах книги «Кари» поет закликає до збройної боротьби за свободу вітчизни.

Прокиньтесь, приспані ганьбою!
Зневажте ядра і штики!
Здійміться, як вода весною,
Прокиньтесь, трудівники!
Підпережіть робочі блузи!
Ішли на королів французи
В революційному вогні.
Ламайте тюрми, рвіть кайдани!

(„До тих, що сплять“).

Саме в ці роки Гюго усвідомив суспільне значення політичної поезії, зверненої до народу. Поет розкрив свої погляди на мистецтво в чудовому вірші «Мистецтво і народ», а також і в інших висловлюваннях. Гюго вважав поета суддею, який повинен припинити деспотів до ганебного стовпа.

І дійсно, книга «Кари» була таким судовим вирокком Наполеону III. Книга друкувалася за межами Франції, але її таємно пересилали на батьківщину поета. Всі передові люди країни знали напам'ять чудові громадянські вірші Гюго.

Книгу «Кари» читали революціонери всіх країн. Відомо із слів Н. К. Крупської, що В. І. Ленін, живучи в еміграції в Парижі, охоче читав ці вірші Гюго.

4

В 1855 році Гюго переїздить на острів Гернсей, тому що англійська королева Вікторія, за наполегливою вимогою Наполеона III, розлютованого памфлетами і віршами Гюго, позбавила вигнання притулку на острові Джерсей.

Роки вигнання Гюго були найбільш плідним періодом в його літературній роботі. Після збірки «Кари» були написані «Споглядання», «Легенда віків», над якими він працював майже до смерті, і романи «Знедолені», «Трудівники моря», «Людина, що сміється».

«Споглядання» (1856) — своєрідний поетичний щоденник Гюго за чверть віку його життя. В ньому відбилися і політичні розчарування, і родинні втрати, і особисті переживання. Тон цієї книги елегійний, він відповідає її назві.

Але в «Спогляданнях» є чудовий твір — «Відповідь

на обвинувальний акт». Бойове завзяття, темперамент і ідейна спрямованість надають йому значення поетичного маніфесту Віктора Гюго. Виступаючи проти пишномовності, фальшивого пафосу і застарілих форм придворного класицизму в поезії, Гюго відстоював принципи справді демократичного мистецтва, близького й зрозумілого народові. Гюго був новатором у літературі, сміливо вводив у поезію живу народну мову. У відповідь на нападки реакційних критиків Гюго висував свою поетичну програму:

Ні слів-патрициїв, ані плебеїв-слів!
В каламарі своїм я бурю розбудив:
Я чорних слів полки, занедбані співцями,
З'єднав із білими високими думками.
.....
Я твердо заявив, що рівні всі слова,
І вільні, і гучні...

(„Відповідь на обвинувальний акт“).

Інша збірка Гюго — «Легенда віків» — грандіозна епопея, в якій поет хотів показати всю історію людства в найяскравіших епізодах. Крізь пишну тканину легенд і переказів виразно виступає основна думка поета: показати піднесення і занепад цивілізації і висловити тверду віру в торжество людського прогресу і невичерпну міць творчої праці. Тут, як і в «Карах», поет показав кричущі суперечності між багатством тих, хто пригноблює народ, і убогством тих, хто своїми руками створює красу і розкіш світу.

У романах цього періоду, особливо в «Знедолених», яскраво звучить соціальна тема. В епіграфі до «Знедолених» говориться: «Доки не будуть розв'язані три основні питання нашого століття: пригноблення людей, що стали пролетарями, падіння жінок, змучених голо-

дом, виснаження дітей у нічній роботі... Доки на землі панують злидні і нещасття,— книги, подібні до цієї, не можуть бути некорисними».

Вперше Віктор Гюго використовує в романі матеріал з життя сучасної йому Франції. Відмовляючись від звичайного романтичного підходу до подій і явищ, письменник дає тут ряд реалістичних образів, які в переважній більшості втілюють кращі риси французького національного характеру.

Ось Жан Вальжан, який, за словами Гюго, «уособлює весь народ цілком». Лише бідність довела його до становища злочинця, каторжника, і безсердечне буржуазне суспільство закрило перед ним усі двері. Жан Вальжан втілює в собі долю бідняків, пригноблених заможними класами.

Ось Фантіна, швачка, що ніяк не може прогудувати свою дитину і змушена продавати своє волосся, зуби, а потім і саму себе.

Малюючи жертви буржуазного суспільства, Гюго не робить рішучих висновків про необхідність соціальної революції. Він схильний розв'язувати проблеми в душі утопічного соціалізму, закликаючи до самовдосконалення і примирення всіх класів. Але сама дійсність привела письменника до протиріччя з цими поглядами: кращі епізоди роману овіяні пафосом класової боротьби. Сцени вуличних боїв на паризьких барикадах зігрті справжньою вірою в силу народу, що шукає соціальної справедливості. Назавжди в пам'яті читача лишається образ сміливого паризького хлопчика Гавроша, який, нехтуючи небезпекою, героїчно б'ється разом з революціонерами на барикадах.

«Знедолені» — один з найпопулярніших романів Гюго. Його і досі любить народна Франція, його читають широкі кола прогресивних людей усього світу.

В романі «Трудівники моря» Гюго показує трудову людину в боротьбі з морською стихією. Живучи на островах, письменник бачив життя трудівників моря і відтворив їх у своєму романі. Гюго прославляє стійкість і мужність моряків у романтичній постаті Жільянта, що перемагає сувору природу океанського острова.

У романі «Людина, що сміється» Гюго розповів про лицемірство англійської буржуазної демократії, про парламент, який захищає інтереси багатців, про злидні і безробіття англійських робітників. Устами героя романа Гуїнплена, що з ярмаркового комедіанта стає членом парламенту, Віктор Гюго таврує джентльменів з палати лордів. Обличчя Гуїнплена спотворене: на втіху багатців з нього зроблено «людину, що сміється». Але коли він, ставши лордом, виголошує обвинувальну промову буржуазному суспільству, відбувається чудо: на його обличчі замість маски сміху з'являється загрозливий вираз гніву проти гнобителів народу.

Голос Гюго, поета, романіста, публіциста, лунав на всю Європу. В його знаменитий будинок Отвіль-Хауз на острові Гернсей надходили листи, скарги, прохання від усіх, хто шукав захисту і моральної підтримки.

Громадська діяльність Гюго була спрямована на боротьбу за принципи миру і демократії. Він палко підтримував борців за демократію. В 1859 році Гюго виступив на захист мужнього американця Джона Брауна, що боровся за свободу негрів і був засуджений до страти. Гюго закликав американців відмовитись від цього страшного злочину. Він казав, що катом Джона Брауна буде не суддя, прокурор і губернатор, а вся американська республіка.

Віктор Гюго підтримував ірландських революціонерів, яких переслідував англійський уряд, повстанців

острова Криту, що боролися проти турецького іга, героїв острова Куби, які виступали проти іспанського гніту; він палко протестував проти спроб французького і англійського урядів поневолити Китай.

В цей час Гюго широко вітає Герцена, який починав в Лондоні видання «Полярної зvezdy». Листування між Гюго і Герценом тривало декілька років. Коли Герцен у 1860 році надіслав Гюго французький переклад першого тома «Минулого й дум», Гюго писав йому: «Дорогий співвітчизник по вигнанню,— бо тепер вигнання є вітчизною чесних душ,— тисну вашу руку. Дякую вам за чудову книгу, що ви надіслали мені. Ваші спогади — це літопис честі, віри, високого розуму і добродетності... Ви примушуєте ненавидіти деспотизм, ви сприяєте знищенню страховища. Ви — безстрашний борець і великодушний мислитель. Я з вами! Віктор Гюго». Згодом обидва вигнанці зустрілись у Брюсселі.

5

У 1870 році Наполеон III почав війну проти Пруссії. 4 вересня його було розгромлено під Седаном і взято в полон. Так ганебно закінчилася майже двадцятилітня тиранія Луї Бонапарта.

На другий день після падіння Другої імперії Віктор Гюго повернувся на батьківщину. Він глибоко переживав поразку французької армії, захоплення пруссаками французьких земель і облогу Парижа. Полум'яний патріот Гюго звернувся з відозвою до французького народу: «Будемо провадити війну день і ніч, війну в горах, війну в долинах, війну в лісах... Вільні стрілки! Пробирайтесь крізь гущавину, переходьте через потоки, прикривайтеся тінню і присмерками, пов-

зіть ярами, плазуйте, видирайтеся, націляйтесь, стріляйте і винишуйте загарбників! Захищайте Францію, як герої! Будьте нещадні, патріоти!»

Ці полум'яні слова великого французького поета з новою силою пролунали в дні боротьби з фашистськими загарбниками. Відозву Гюго було надруковано в підпільній газеті «Юманіте» — органі французької комуністичної партії і в інших газетах борців французького Опору. Вождь французьких трудящих Моріс Торез закінчив свій виступ у 1943 році бойовими словами з відозви Віктора Гюго. Так великий поет Франції знову став натхненником боротьби за свободу і незалежність своєї вітчизни.

У 1870 році в обложеному пруссаками Парижі Гюго писав вірші, що увійшли в книгу «Грізний рік». У цих віршах він закликав французьких патріотів згуртуватися проти ворога й вигнати його за межі Франції, прославляв героїзм захисників батьківщини, викривав махінації американських дипломатів, що підтримували пруських загарбників. Згадуючи повішеного в Америці Джона Брауна, Гюго звертався до нього:

То встань же й розв'яжи вузли петлі жахливі,
І привидом з'явись, побий того у гніві,
Кому вже вирок свій історія дала:
— На поміч Франція Америці прийшла
Й не шкодувала сил у грізну ту годину.
Америка ж їй ніж тепер ввігнала в спину.

(„Послання Гранта“).

18 березня 1871 року повсталий народ проголосив Паризьку Комуни. У цей день Віктор Гюго поховав свого сина Шарля і з родинних обставин залишив Париж. Живучи в Брюсселі, він лише з повідомлень реак-

ційної преси сприймав події Комуни. Письменник не зрозумів всесвітньоісторичного значення революційних подій 1871 року. Але коли Паризька Комуна була повалена, Віктор Гюго рішуче виступив проти кривавого розгулу версальців. Він заявив, що готовий дати у власному будинку притулок гнаним комунарам. Юрба бельгійських реакціонерів напала вночі на будинок, де жив Гюго, вчинила розгром і намагалася вбити письменника, але ганебні вчинки погромників не злякали його. Він писав вірші, в яких поставали мужні образи комунарів («Розстріляні», «Під барикадою» та інші).

У вірші «Суд над революцією» (1871) Гюго картає «вампірів», катів революції, яких показує у вигляді огидних нічних хижаків, що бояться «зори нового дня».

Як буде й далі так, то промені розвіють
Нічну імлу і круків проженуть,
Вампіри з голоду в барложишах помруть,
І денне сяйво тьму понищить до останку...

(„Суд над революцією“).

Бельгійський уряд знову вислав Гюго з Брюсселя. В 1873 році він повернувся до Парижа. Сімдесятирічний письменник продовжував боротися за права демократії. Він писав статті, спрямовані проти торговців зброєю, призвідників воєнних авантур, підлих колонізаторів. Виступаючи перед ліонськими робітниками, Віктор Гюго сказав: «Про що мріють королі? Про війну. Про що мріють народи? Про мир. Народи люблять один одного і об'єднуються. Королям, що обмірковують і готують жажливі події, народи протиставляють велич мирних діянь. Могутня відсіч!»

Думки про долю народу ніколи не покидали його. В останньому історичному романі «93 рік» письменник

показав боротьбу якобінської республіки з контрреволюційним повстанням у Вандеї. Віра в перемогу справжніх патріотів, простих людей Франції над силами реакції проймає весь роман.

Віктор Гюго помер 22 травня 1885 року. Йому влаштували національний похорон. Сотні тисяч людей проходили під Тріумфальною аркою, де стояла труна з тілом великого письменника.

6

Літературна спадщина Віктора Гюго величезна. Вона становить десятки томів. Він володів всіма жанрами: поезією, прозою, драматургією, критикою, публіцистикою. Але більш за все Франція шанує його як великого поета. І справді, навряд чи в ХІХ столітті знайдеться поет, який би так плідно працював в усіх галузях поезії. Десятки віршованих збірок, виданих за життя Гюго і після його смерті, вражають різноманітністю тематики. Поряд з урочистою одою — романтична балада і гнівна сатира, поряд з філософськими роздумами — інтимна лірика, що славить любов, материнство, дітей, природу, поряд з гімнами — пісні, поряд з ідиліями — «Легенди віків», епічні поеми про минуле, віршовані повісті про сучасне, послання, епіграми, драматичні поеми.

Гюго був великим майстром мови, «володарем слова», як його називали за життя і зуть досі. Він володів великим даром створювати класичні образи, яскраві, глибоко вражаючі картини. Його поетичний словник надзвичайно багатий, всеохоплюючий. Він містить в собі справжні скарби французької народної мови. Гюго досконало володів поетичною формою. Його вірш співу-

чий, гнучкий і музикальний, його рими точні, красиві і часто несподівані.

Віктор Гюго ввійшов у літературу, коли класицизм вже занепадав, і поет сміливо порвав з обтяжливими канонами старого напрямку, щоб знайти новий вираз для передових ідей свого часу. За своє довге життя Гюго не раз бачив зміни літературних течій. Він починав при епігонах класицизму, бачив розквіт реалізму в творчості Бальзака, впливав на початок літературної діяльності Мопассана і Флобера; за його життя виникла «натуралістична школа» Золя, а в останні роки він був свідком появи в літературі декадентів, що знаменували своєю творчістю занепад буржуазного суспільства і його культури.

Гюго активно реагував на всі прояви літературного життя Франції. Вождь прогресивного романтизму, він разом з віком ішов до реалізму і гостро виступав проти жерців «чистого мистецтва» — декадентів, що відходили від життя і народу. «Вдивіться в глибини народні, і ви побачите істину», — закликав Гюго.

Слабі сторони світогляду Гюго знайшли свій вияв у тому, що великий письменник не дійшов до розуміння вчення наукового соціалізму і лишився на позиціях утопічного соціалізму. Замість конкретної боротьби класів Гюго бачив боротьбу Добра й Зла і вірив, що класового миру можна досягти шляхом проповіді добра, милосердя і любові.

Але Гюго живе для нашої сучасності як полум'яний захисник народних прав, як викривач гнилих основ буржуазного суспільства, як пристрасний ненависник тиранії і свавілля владарів світу. Благородний пафос викриття Гюго сприйняли і Ромен Роллан, і Анрі Барбюс, і Луї Арагон.

Дійова сила поезії Гюго була випробувана в грізні

дні другої світової війни. В окупованій фашистами Франції підпільні друкарні руху Опору друкували вірші Гюго, що закликали до боротьби проти німецьких загарбників. Ці вірші підносили дух французьких партизанів і вели їх у бій.

У наш час, коли зрадники Франції продали країну банкірам Уолл-стріту, коли жалюгідні правителі хочуть втягнути французький народ в нову війну, багато віршів Віктора Гюго звучать актуально. Передові поети сучасної Франції черпають натхнення з тих самих джерел народної ненависті до поневолювачів, в яких знаходив поетичну наснагу Віктор Гюго.

Творчість Гюго в Росії користується великою популярністю на протязі багатьох десятиліть. Пушкін і Белінський оцінили талант молодого Гюго. Декабрист Кюхельбекер із заслання звернувся до Гюго з поетичним посланням, в якому називав поета «жертв судьби безстрашний захиститель». Особливу популярність в Росії здобув роман «Знедолені». Царська цензура довго забороняла друкування цього твору, що зустрів захоплену оцінку Льва Толстого і передових російських письменників.

Українські письменники-демократи ХІХ і початку ХХ віків, особливо Іван Франко, Леся Українка, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський добре знали і любили твори Гюго, перекладали їх на українську мову.

Для радянських людей Віктор Гюго — один з найлюбленіших класиків зарубіжної літератури. За роки радянської влади твори Гюго видані 44 мовами народів СРСР, загальним тиражем біля 7 мільйонів примірників.

150-ліття з дня народження Віктора Гюго було широко відзначено в лютому 1952 року по всій Радянській країні. На торжестві в Москві були присутні

передові діячі культури зарубіжних країн. В той же час на батьківщині поета, в нинішній маршаллізованій Франції, офіційні власті ніяк не відзначили славної ювілейної дати. Ім'я і творчість Віктора Гюго викликає ненависть у таборі реакціонерів, паліїв війни і людиноненависників.

В Радянському Союзі гучно і вільно лунає мужній голос великого поета. Любов радянських людей до Гюго — це любов до волелюбного французького народу, який разом з усім передовим людством відстоює священну справу миру.

О. Дейч

ПОЕЗІЇ

**ВІДПОВІДЬ
НА ОБВИНУВАЛЬНИЙ АКТ**

Отож я людожер, козел я відпущення.
В хаосі, вам страшнім, у бурі сьогодення
Стоптав я добрий смак, французький вірш
старий
І мѳроку звелів: «Явись!» — І він, жахний,
Явивсь. От висновки обвинувальні ваші.
Мистецтво, слово, ритм, канони — в чорній
чаші
Ночей я утопив, згасив їх світло я —
От злочини мої, страшна вина моя.
В падінні всього я був киркою тупою.
Це ваша думка. Що ж, я згоден і з такою.
Мене в своїх статтях картаєте ви всі,
Горлаючи: «Ракка!» — А я кажу: «Мерсі!»
Дух часу нашого, що все по хмарах бродить,
З одного вийшовши, до другого заходить,
Усе ж іде вперед! Тож коло всіх проблем,
З мистецтвом зв'язаних, ми з вами розберем,
Узявши мікроскоп. Усе, що наробив я,
Хай виклика у вас огуду, лихослів'я.
Та, правду кажучи, багато учинив
Я й інших злочинів, хоч з вас ніхто не вмів

Їх викрити. Дерзнув заглянуть я в глибинні,
Хвороби лікував, знайшовши їх причини,
Безглуздя давнього відкинув я тягар,
Завдав минулому нещадний я удар,
І зміст одкинувши, і форму — все на сміття!
Що ж! Правду кажете — велике я страхіття.
— Ти демагог! — мені ви кажете в лице.
Спустошити насмів ти давне А, В, С...—
Що ж, поговоримо.

Коли скінчив я школу,—
Латину, правила — жбурнувши все додолу,
Блідий, задумливий, ще бувши юнаком,
Все прагнучи спізнать, і подививсь кругом
На світ і на людей, мистецтво та закони,
Народ і знать,— я скрізь побачив тінь корони.
Поезія була — монархія. Слова
Були все герцоги та пери — їм права!
Один від одного були далекі стилі,
Як Лондон і Париж; так, мов окремі хвилі,
Гуляють вершники і піші в літні дні.
Поети Франції жили в старовині,
До революції; слова еднались в касти;
Високий мали стиль Меропи, Іокасти
І Федри; пишний блиск усе їм заступав,
Карети короля Версаль їм подавав.
Простіші, мов старці, в занедбаних печерах,
У говірках жили; ще інші — на галерах,
В арго. І жанр низький зробив рабами їх;
В лахмітті, порванім на ринках, без панчів,
Без париків — вони служили балаганам —
Злиденна мовна чернь, огорнута туманом;
Вілани, мужлаї, яких Вожла, їх шеф,

В острогах Лексики тавром позначив F*,
Для вжитку хатнього, буденні, неошатні,
Міщанські, наймитські, Мольєру лиш придатні.
Расін на чернь оту іскоса поглядав.
Коли ж такий плебей в Корнеля вірш влізав
І той не гнав його, бо надто був великий,—
«Корнель змужичився!» — Вольтера чулись
крики.

Добряк Корнель мовчав у відповідь йому.
Та от з'явився я, гукнувши їм: «Чому
Ці завжди спереду, а інші все позаду?»
Я в Академії, що пильнувала ладу
І під спідницею ховала зграї троп,
Над батальйонами олександрійських стоп
Примусив віяти революційний вітер!
Фрігійські ковпаки замовив я для літер,—
Ні слів-патриціїв, ані плебеїв-слів!
В каламарі своїм я бурю розбудив:
Я чорних слів полки, занедбані співцями,
З'єднав із білими високими думками.
Сказав я: «Слів нема, де б мислі чистий лет
В блакиті упіймать не здатен був поет!»
О жах! Здригнулися хіазми і літоти,
Я перейшов межу, що дав нам Арістотель,
Я твердо заявив, що рівні всі слова,
І вільні, і гучні... Нехай будь-хто ззива
Всіх тигрів, гунів злих і скіфів рід кошлатий,—
Супроти мене всі вони немов щенята.
Прорвать на смів я круг і компас поламать,
Свиню назвав — свиня,— а чом би й не
назвать?

* F — тавро, що випікали на лобі рабам-утікачам
(від латинського fugitivus — утікач).

Адже у Таціта Вітелій — це Вітелій!
Держання сповнений, у мужності веселій
Тугих епітетів ошийник я зірвав
Із враженого пса. Серед зелених трав
З коровою здружив я вмить телицю дику —
Колишню Марготон і давню Береніку.
Обнятись із Рабле для од прийшла пора;
На Пінді у танку кружляли «Са іга»,
І дев'ять голих муз співали Карманьйолю;
Іспанський комірець з емфазу впав додолу;
З пастушкою Міртіль вівчар звінчався Жан;
«Котра година там?» — король спитав дворян.
Розбив я алебастр і всі слонові кості,
Агат в очей відняв, лишивши очі прості,
Руці дозволив я: «Будь білою, і край».
Стоптав я вірша труп, на страх класичних

зграй;

У вірш я цифри ввів — о жах! — і Мітрідату
Звелів я називать походів кожную дату.
Біда! Побачили повію ми в Лаїс.
Слова, що з них парик так елегантно вис,
Ресто змайстрований, до наших днів терпіли,
З епохою Луї рівняючись щосили.
Та Революція із веж сторожових
Гукнула: «Час настав! Доволі слів старих!
Хай мова із тюрми на волю йде, бурхлива!» —
І порудів парик, і стала з нього грива.
Свобода! У боях проти неволі й тьми,
Ще вчора песики, левами стали ми.
Під бурі посвистом, який ми підіймали,
Слова всі вільними і рівними всі стали.
Я прокламації Ломонові додав,
У них писалося: «Доволі тих забав!
На смітник всіх Батте, Бугурів і Броссетів!

Вони затисли мисль у лещата корсетів!
До зброї, прозо й вірш! Готуйтеся на бій!
Погляньте: в рот строфі загнали кляп тугий,
І драма — в кайданах, на оді — заборони,
І точать шашелем Расіна Кампістрини!»
Скрегоче Буало, а я, як грім вночі,
Гримлю: «Твій час минув, отож, старий, мовчи!
Війна риторичі і мир розкутій мові!»
Рік Революції! Дивуючись обнові,
Вже іфос з пафосом тремтіли... Сам не свій,
Сховався Пурсоньяк, а ливоскоків рій
Пішов за Дюмарсе, дурної повен віри,
Пермеської води набравши у клістири.
Слова єдналися, до парій-дієслів
Рабів-іменників шумний потік поплив.
Мов лихоманка всіх трусила навіжена,
І стерто розповідь старого Терамена,
І сон Гофолії у гробі не ожив,
І сивий Інститут нарешті опочив,
Загинув лад старий. Я лад новий будую.
Я, кровопивця фраз, бурхливо аплодую,
Коли мій гнівний вірш бере за барки враз
Того, кому давно настав умерти час;
«L'art poétique» * разить на вулиці шумливій,—
І слів юрба іде у вільності щасливій,
І радо вішаю руками обома
Дворянку-мову я на ліхтарі ума.
Так, я Дантоном був і Робесп'єром зразу!
Зневажені слова я на шляхетну фразу
Уміло нацькував, як на поріддя зле,
Я став на труп Данжо і заколов Рішле.
Дарма ховатися із злочинами цими;

* «Поетичне мистецтво» (фр.).

Я взяв Бастілію, де мучилися рими.
Та мало ще цього: кайдани я зірвав
Із мови простої, я з пекла покликав
Слова, що піддано їх смерті і зневазі;
Я розтрошиь хребет химерній перифразі.
Розбив я, розметав, на весь розвіяв світ,
Як Вавілонський стовп, похмурий алфавіт;
Не сумнівався я, наперекір погрозам:
Слова звільняючи, рука звільняє розум.

Лиш єдністю людські здійснюються діла;
В одну й ту саму ціль та сама б'є стріла.

Отож я визнаю, ясна моя провина:
Це злочини мої, це тільки їх частина.
Старі, нівроку, ви, і широсердо вам
Це теа суфра * я до ніг складаю сам.
Коли Бозе — це бог, — я атеїст, панове;
Величність, чистота і лад були у мови,
Цвіт лілій золотих, Трістан та Буало,
Фотелів сорок, трон — усе як слід було;
Я все це зруйнував, я поламав раптово
В блискучій залі все; мужицьке просте слово
Я у полковники з капралів перевів
І яacobінцями займенники зробив,
Дієприкметники завили, як гієни,
Дієслова — як звір анархії шалений.
Гриміть! — сказав я їм — ростіть, як буїний лісі!
Дозволив носові я називатись — ніс
І зватись грушею — плодові золотому;
Ти — лешата! — сказав я Вожела старому.
Словам я кинув клич: Республіко жива,

* Моя провина (лат.).

Не спи, а ворушись, працюй, як мурашва,
Люби, борися, вір! — Я, розбудивши грози,
Шляхетний кинув вірш собакам чорним прози.
Усе, що я робив, робили інші теж,
Ще й краще, аніж я. У полум'ї пожеж
Ми вибили з-під муз високі п'єдестали.
Ми віршів терези одважно розхитали.
Що ж, проклинайте нас. Той розмір віршовий
З дванадцяти складів, холодний, неживий,
Що велено було вживать його поетам
За строгим приписом і згідно з етикетом,
Порвав окупи враз і пута всі розбив
І сміливо в блакить високу полетів
Із клітки ржавої цезури престарої,
Як жайворонок-птаха години весняної.

Тепер у ясності ширяють всі слова.
Поети здобули свободу і права.
Так! Терористи ці, жахливі ці бандити
Педантів-сухарів одмовились терпіти,
Уява почала свій стоголосий спів,
Страшний для буржуа, для всіх тупих голів,
І правда розцвіла в піснях новітніх шира,
Смутна і радісна. І Плавта, і Шекспіра
Лунають глоси — обранцям і юрбі;
Дивує мудрістю нас Іов у журбі,
І сяє розумом Горацій в божевіллі;
П'яніючи, думки летять ширококрилі,
В священнім безумі, з очима, як огні,
До вічності йдемо ми крізь минущі дні,
І муза нас веде дорогою ясною,
Уболіваючи над мукою людською,
Б'ючи, втішаючи, з надиру у зеніт
Злітаючи, увесь охоплюючи світ,

Як буря линучи, як ураган, як злива,
З мільйонами очей, іскриста і мінлива.
Так подвиг свій вершить непереможний рух.
Це Революції над нами віє дух,
Повітря словноє, в поезії вирує.
Читає його в книжках, в словах бурхливих чує.
Дух Революції — це сміх, це плач, це дзвін,
Як розум визволив, звільнив і мову він.
З жінками тихо він говорить у романі.
Він скрізь, де заграви знялися полум'яні,
Один з філософом, а інший — для усіх.
Сестру-свободу стис в обіймах він своїх,
І атоми його людину пронизали.
Старі передсуди, що, як морські корали,
З омани виресли у глибині часів,
Розтрощує на прах навала вільних слів,
Що Революції гартовані руками.
У прозі, у піснях, у діалогах драми
Непереможний дух бушує і кипить.
Дорогу світить він, він осява блакить.
В глибини мови він безмежні проникає;
Мистецтво в рупор він гігантський обертає;
Він, волю господа вчинивши на землі
І зморшки згладивши на скорбному чолі,
Народ підносячи натхненністю своєю,
Як людям дав права — тепер дає Ідею.

З книги
„С Х І Д Н Е“

КАНАРІС

Діяти без вагань.
Старий девіз.

Коли вже корабель, підтятий у бою,
Пливе назустріч смерті,
І звислі паруси втрачають міць свою,
Всі ядрами подерті;

Коли лежать кругом, в смёртельному забутті,
Скривавлені матроси,
І щогли зламані, і снасті по воді
Волочаться, мов коси;

Коли той корабель, в диму та у вогні,
Мов колесо кружляє,
І вже людський приплив, в нечуваній борні,
Ніщо не зупиняє;

І наказать бійцям не в силі капітан,
І море мов сторуке,
И гармати зрушені шпурляє океан,
Вриваючись у люки;

І велетень тяжкий назустріч глибині
Відкрив жахливі рани,
І кров'ю цебенять в потрошеній броні
Пробіли титана;

І він занурює тремтячий корпус свій,
Щоб зникнуть під водою,
Мов риба мертва та, що в глибині морській
Виблискує лускою: —

Радіє ворог злий! І гаком він тоді
За корабель чіпляє.
Могутній так хижак в зловтішнім почутті
У здобич дзьоб стромляє!

На шоглі підійма він прапор бойовий,
Що у повітрі має,
І в течії морській, як відблиск золотий,
Він хвилі осяває.

І так держави всі хотіли б засіять
Огнями барвів різних:
І пурпур, і блакить, і срібло там горять
На згортках стягів грізних.

Величним сявом хотіли б піднести
Свою пиху народи,
Немов навик її у силі зберегти
Морські похмурі води.

В гербі у Мальти хрест. Венеція в морях
Звела на стягах сяйних
Свій геральдичний лев, що наганяє жах
На левів всіх звичайних.

І стяг Неаполя у небесах блищить,
Сіє над кормою,
Й здається, хвиль прибій здіймається в блакить
Злотистою габою.

Іспанський стяг тремтить у пишних барвах теж,
Підноситься під хмари,
На нім Леона лев, зубці Кастильських веж,
І ланцюги Наварри.

На римських стягах ключ. Змія стиска дітей
На прапорах Мілана.
На стягах Франції цвіт золотих лілей,
Немов якась омана.

Навколо місяця Стамбул розташував
Три бунчуки огидні.
І стяг Америки на небі розіслав
Свої зірки блакитні.

У Австрії орел крильми із висоти
Сіє серед муара,
І дзьобом чорним він грозить у два світи,
Немов якась почвара.

І двоголовий теж орел є у царів,
Що ворога чигає,
Обабіч він глядить, і лезом пазурів
Державу він стискає.

Покірні з давнини країни на морях
Англійській орифламі,
Що має серед хвиль на гордих кораблях,
Спалахує огнями.

Підносять так герби на щоглах королі,
Здіймаючи їх грізно.
І взяті у бою невільні кораблі
Міняють враз вітчизну.

Вони стають тоді до лав ескадр чужих,
Підкорені судьбою,
І прибувають в порт у стягах бойових
Блискучою юрбою.

І забуває флот тоді про боротьбу,
І вражий стяг здіймає,
З чужою славою своєю страшну ганьбу
В покорі він сплітає.

Та славний Канаріс, що човном залишав
Сліди в морськiм безмежжі,
На взятих кораблях, мов стяг свій, підіймав
Палкий огонь пожежі!

1828

ДИТЯ

О horror! horror! horror!
Shakespeare. „Macbeth“.*

Скрізь турки тут пройшли. Все спалено дотла.
Хіос, країна вин,— тепер це скеля зла,—
Хіос, який не відав горя,
Хіос, що відбивав у дзеркалі води
Алеї букові, свої двірці, сади,
Дівчат, танцюючих край моря!

Усе спустіло... Ні, біля зчорнілих стін,
Дитина Греції сидить поміж руїн,
Позбувшись і сім'ї, і дому;
Лише шипшини куш став за притулок їй,
Тремтячий і худій, забутий і сумний,
У час жорстокого розгрому.

Дитя на камені, де плющ жорсткий повис!
Щоб з голубих очей не появлялось сліз,
Щоб не сиділо ти журливе,

* О жах! жах! жах!
Шекспір. «Макбет».

Щоб світла радість знов цвіла в очах твоїх,
Щоб сліз більш не було, щоб знов дзвенів твій
сміх,

Щоб личко ти звело щасливе,—

Чого б хотіло ти? — Я все зробить готов,—

Щоб кучері ясні тобі спадали знов

На плечі, до їх шовку звиклі,—

Ті кучері, що їх торкався огонь і мла,

Що в смутку круг твого дитячого чола,

Мов листя на вербі, поникли.

Що вдіять, щоб журби ізникла тінь густа?

Чи квітку дати, яка біля криниць зроста,—

Іранську голубу лілею?

Чи плід з гілок тюба́, що виріс у гаю

І велетенську тінь розпластує свою,—

Вік огир мчить — і все під нею...

Чи усмінешся ти, коли я дам тобі ж

Малого солов'я, який співа ніжніш

Від арфи, що лунає в горах?

Що дати: чи пташеня, чи квітку, а чи плід?

І мовило дитя, вдивляючись у схід:

— Мені потрібні кулі й порох!

1828

ВЗЯТЕ МІСТО

Вогонь, вогонь, кров, кров і руїна!
Корт Реаль. «Облога Діу».

Все місто в полум'ї, як ти звелів, владико!
Всі крики заглушив вогню зловісний тріск.
В похмурій заграві, почавши танець дико,
По крівлях шастає пожежі грізний блиск.

Убивство велетнем встає. І скрізь — руїни:
Могили зяють там, де сяяв шпиль двірців.
І гинуть всі: батьки, чоловіки, дружини!
І круки на бенкет летять з усіх кінців.

І матері тремтять в ганебній, злій неволі.
О, мій каліфе! Тут всі діви у сльозах.
Прив'яжуть скоро їх, і коней пустять в полі.
Цілунками раніш уб'ють в них стид і страх.

Повито місто все у саван після битви.
Твоя рука тверда, стоїш ти, мов граніт.
Священик під мечем, не скінчивши молитви,
Покинув хрест святий, як ненадійний щит.

Роздушено малят. Безрадні, нездужалі,
Вони вмирають, глянь, неначе вороги...
Каліф! Цілує люд в ганьбі твої сандалі,
Що золотим кільцем прип'яті до ноги.

1825.

З книги
„ПРИСМЕРКОВІ ПІСНІ“

ГІМН

Хто за вітчизну вмер, за Францію кохану,
Той заслужив собі і славу і пошану.
Безсмертним у віках його ім'я стає,
І з іншими його у славі не зрівняти.

Немов біля колиски мати,
Біля могил народ схилив чоло своє.
Будь славна, Франціє, і ви, герої,
Що полягли за неї у двобої,
Що пролили священну кров свою!
І будуть славні ті, що вслід за вами
Так само йтимуть мужніми рядами
І так, як ви, поляжуть у бою!

Затишна, мовчазна тепер у вас будівля,
Ви міцно в ній спите, ясна її покрівля
Стрункими вежами впирається в блакить —
І видно здалека цей купол Пантеона,

З колон заплетена корона
У сонці вранішнім, сіяючи, горить.
Будь славна, Франціє, і ви, герої,
Що полягли за неї у двобої,
Що пролили священну кров свою!

І будуть славні ті, що вслід за вами
Так само йтимуть мужніми рядами
І так, як ви, поляжуть у бою!

Той, хто життя віддав за щастя батьківщини,
У пам'яті людській ніколи не загине,
І буде берегти його в віках вона.
І буде слава йти широкою землею,
Завжди сіятимуть зорею
На радість поколінь героїв імена.
Будь славна, Франціє, і ви, герої,
Що полягли за неї у двобої,
Що пролили священну кров свою!
І будуть славні ті, що вслід за вами
Так само йтимуть мужніми рядами
І так, як ви, поляжуть у бою!

1831

З НАГОДИ БАЛУ В МІСЬКІЯ ДУМІ

Ось Дума, до шпиля освітлена строкато.
І принц, і факели — сіяє все, бо свято
Сьогодні ввечері, розкішне й вогняне,
Як мисль натхненного поета, спалахне.
Та, друзі, свято це — не літ думок прекрасний,
Це—лиш пустий банкет, для Франції невчасний,
І ні до чого він у пишноті своїй
Тій купі злигоднів, що «місто» назва їй!

Багаті! Краще б нам побачить зло безкрає,
Яке розсудливих людей тепер страхає,
Підтримать сходи ті, що зводять до висот,
Майстерні збудувать, зламати ешафот,
Подумать про дітей, що в злиднях животіють,
Вернути вбогим рай, вони ж бо в пеклі
скніють,—
Ніж по-дурному тут засвічують огні
І ніч крутитися навкруг верескотні!

О наші владарки, святі і доброчесні,
Квітки, що в дім ллете нам пахощі чудесні,
Для вас, цнотливих лиш з прихильності судьби,
Для вас, що не вели з убозтвом боротьби

Й не знали в розкошах, до бідності байдужі,
Потреби продавать свої тіла і душі,
Для вас, в серцях яких не може знятись шал,
А в соромі яких є більше покривал,
Аніж в Ізиди їх було давно колись-то,—
Світанком вечір цей палає променисто.
Ви лунко смієтесь в той час, як плачуть всі,
Бо злигодні чужі розпещеній красі.
Схотілось випадку високо вас поставить.
Ви сяєте в житті й не бачите ви навіть
(Такі засліплені промінням очі в вас),
Що бідних топчете ногами повсякчас.
Так: принц, багач, усе, що тільки світ наш
має,—

Усе для вас, жінки, всього вам вистачає.
У вас є краса, у вас оздоби є,
І свято манить вас на сяєво своє,
Ви, як у вогнище метеличок шовковий,
Влітаєте в портал, палаючий, святковий,
На бал ви спішите, не глянувши кругом,
Де між зупинених прикрашеним візком,
В юрбі, привабленій видовищем розкішним,
Стоять жінки такі ж, і теж в убранні пишнім,
Що мусять скрізь себе на продаж виставлять,
Що в них серця від мук і ран кровоточать,
Що, як і ви — гулять зібравшись, напівголі,
Прийшли оглянуть вас в святочнім ореолі,
Із вас глузуючи, печальні без кінця:
В квітках — чоло, в багні — взуття, в злобі —
серця.

Экниги
„КАРИ“

NOX *

I

Час, принце, той настав, що твій замислив
розум,

Пора уже кінчать,—ніч скована морозом,

Прокинься! Зрадників почувши здалеки,

Свободи вірний пес оскалює клики

І, хоч прив'язаний, гарчить і гавка грізно.

По здобич вирушай, бо буде, принце, пізно.

Глянь: грудень потонув у темряві густій;

Як хижий феодал виходить на розбій,

Спади на ворогів, щоб рантом їх застати.

В казармах ждуть тебе тупі твої солдати,

Що лютість і вино затьмарили їм світ.

За імператора хай буде в них бандит!

Прикривши свій ліхтар, іди скрадливим кро-
ком;

Кинджал візьми; у сні забулася глибоким

Республіка: її підступно ти приспав

І присягу свою їй в узголів'я дав.

* Ніч (лат.).

Піхото, вершники! Вся зграє, до походу!
Вірвочками в'яжіть представників народу,
Та й з генералами розправитися час!
Женіть сенаторів прикладами в Мазас!
Верховний суд в тюрму штовхайте цілим військом!

Став рицар Франції харцизом калабрійським!
Дивіться, буржуа, збіговисько тварюк,
Як чорний демон взяв кривавий меч до рук,
Як він переверот в отчизні нашої чинить.
Що? Оборонці прав? Хай від ножа загинуть!
В пошані — кондотьєр, злочинець і шахрай!
Громи! Бодена вбий! Дюссуба зарубай!
Що робить там народ на площі? Розстріляти!
Нехай сволоту цю приборкають гармати!
Плі! Плі! Народ-король — проголосує він!
Бий право, честь рубай, законіві — загин!
Нехай на вулицях струмує кров річками!
Чарки сповняй вином, носилки — мертвечами!
Горілки хочете? Воно хильнути слід
У непогодь таку! А хто цей сивий дід?
Стріляйте! Це маля — в штики його узяти!
Ця жінка — мати? Бий! Хай знає люд проклятий!

В крові ступаючи, нехай юрба тремтить!
Париж бунтує знов? Стоптати! Розчавити!
Нам ненависний він! Ми — сила, він — освіта,
Гординя хай його презирством буде бита.
В чужих у шані він? Чужинцям не у гнів
Прив'яжемо його ми до конячих грив!
Хай здохне! В грязь його! В калюжу! У болото!
Гармати — ядрами! Багнетами, піхото!

Кінчилось! Тиша скрізь, наліг тяжкий кошмар.
 Став Пульман цезарем, володарем — Суффляр!
 Ілюмінація: палають барикади;
 Ворота Сен-Дені, високі їх аркади
 Здригнулись: полум'я в повітрі клекотить,
 Перепочити час і гроші пслічить:
 Як шабля на боку, дзвенять вони в кишені.
 Із банку — на бівак, на ігрища шалені
 Хто більше убивав і жалосів не знав,
 Той, поверх золота, ще й ордена дістав.
 Танцюють, виючи, звитяжці на руїнах.
 Тіла скривавлені лежать при темних стіпах.
 Солдат підхмелений, скажений і бридкий,
 Ще мозок у кутку дотоптує людський,
 Вхопившись за стіну невірною рукою.
 Співають, п'ють, кричать, регочуть з перепоею,
 Старих розстрілюють, жіноцтво, немовлят.
 Блискучий генерал, у злоті пишних шат,
 Галопом улицю переїздить криваву.
 Наш цезар переміг, кінець походу! Браво!
 Мерщій з вітаннями у палац поспішім!
 На тротуарах кров, у ручаї дзвінкім,
 Кров скрізь! Щоб перейти криваві ці дороги,
 Повинні підіймать шановні судді тоги,
 А церква радісно несе, як божий дар,
 Червону рідину Вейо у каламар.
 З курульних крісел вас, достойники й міністри,
 В болото скинув він, капрал нахабно-бистрий.
 Тож, підбадьорившись, погодьтесь, як один,
 Що подолав Мандрен, що переможець він,
 Що бути чесними вам не потрібно нині,
 Що вам від нього ждять за вірність благостині,

Що буде пастирем Мандрен над усіма,
Що він бюджет прийняв, і риску в вас нема,
Що задушив закон руками він своїми,
А труп його поклав у себе під дверима,—
Тож гімни можете співати голосні,
Забувши ляпаси від нього замашні,
А що вбивав жінок, дітей він безневинних,
Що в злочинах дійшов до меж він страховин-
них,—

Перед убивцею навколішки впадять
І ще не згуслу кров з чобіт його лижіть!

III

Цей чоловік сказав: «Володар величавий,
Півбог для всяків,
Перед яким в бою нагі летіли Слави,
Гримів звитяги спів,

«Наполеон жахав п'ятнадцять літ громами
Весь європейський світ.
Лизали королі, що він топтав ногами,
Сліди його чобіт.

«Узяв він, мрією захоплений одною,
Мадрид, Берлін, Москву.
Я ж горло Франції кривавою рукою
Нещадно розірву!

«Іде вона вперед, до світла, без упину,
Священний славить мир.
Я зрадницький аркан з-за спини їй накину
І задушу, як звір.

«Я з дядьком увійду в історію до пари.
Він розумніший? Ні!
Йому лишаються хай перемог фанфари,
А грошики — мені.

«Дісталосся мені не дурно, ще дитинці,
Гучне його ім'я.
Я—карлик, він—титан. На першій він сторінці,
Та на звороті — я!

«За нього я вчепивсь, лише найменням схожий.
Мета життя мого —
На ньому впливти в історію,— а може,
І потопить його.

«Я, пугач, кігтями стримав політ орлиний.
Високого — низький,
Його я подолав. Славетні роковини —
Корисний день який!

«Від поглядів людських плащем я вид закрию
І очі відверну.
Хто сумнівається, що я ганьбою вкрию
Цю дату голосну?

«Миліша ця сльота мені за дні погожі,
Для справи — слухна мить,
Бо Франція моя на слави пишнім ложі
На лаврах міцно спить».

І крадькома пішов, почваря блідолиця,
На зраду лиходій.
Він засвітить посмів від сонця Австерліца
Ліхтар ганебний свій!

Тріумфі З'явився ти належної години:
 Скучали по князях російських балерини;
 Дні революції навіювали сон
 Памелам нинішнім, вчорашнім Жаннетон;
 Злякавшись, Дон-Жуан прокинувся Гарпаго-
 ном,

Чий щуплий гаманець не тішить серця дзвоном;
 Не стало золота в завзятих картярів;
 До сповідалень хід газетний хор закрив;
 Загибель падала на празники церковні;
 Позикодавці йшли юрбою, невгамовні,
 І дарма на портє надіявся Маньян;
 Став посміховищем побожний Равіньян;
 На кровних рисаках не їздили блудниці;
 Змія анархії їх змусила мириться
 З худою шкапою, що марну їх красу
 Возила підтюпцем на бал за тридцять су.
 Відчай оповивав майдани Вавілона;
 Та ти з'явивсь, кулак; ти звівся, мов колона:
 Усе врятовано, все ожило, тепер
 Мілорди щедрі знов одвідують гетер,
 Лафа для вояка, святоші, бонвівана;
 З архієпископом заводить пісню Жанна.

Поздоровляймося ж, радіймо і діл'м!
 Смиренні партії йдуть до Мандрена в дім,
 Щоб хоч швейцарові заглянути у вічі,
 Фальстаф готує пунш, Тартюф—церковні свічі.
 До Єлісейського палацу аж біжать
 Пар'є, Монталамбер, Сібур — уклін віддать,
 Тролон — прислужниця, Руе — стара повія;
 Євреї, греки — всі, хто вже не червоніє;

Привілейованийий плутяга там краде;
Той тягне акції, з кропилом той іде;
Там кожен, хто живе, шахруючи невтомно,
Хто, глянувши собі у душу безсоромну,
Себе в сенатори готовим визнає,
Дрібненький, Цезарю пошану воздає.
А Цезар, мов павич, хвіст розпустив на троні:
— Ну, що, панове? Як? Плещить мені в долоні!
Таж похвалить мене Лойола міг би сам!
Тепер голосувать дозволимо рабам
І славні золотом запишем результати.
Гей! В барабани бить! У флейти дзвінко грати!
Ревіть ектенії, священники! У храм,
Панове: нас господь благословляє там,
Там слави нашої палають орифлами!
На трупи глянути прошу, прекрасні дами!

V

Де їх шукати? Скрізь: в домах, серед дворів.
В клоаках, що Мопа гостинно їм відкрив,
У ямах, в звалищах, на площах, під мостами,
На бруку, топтанім солдатськими ногами,
Фургони їх везуть дорогами вночі,
А супроводять їх драгуни-вусачі,
Конвой обридливий із Марсового Поля,
Що шепчеться Париж про нього мимоволі.
О, горо жертв людських! Ти ім'я зберегла
Недаром: знов лежать порубані тіла
На цвинтарі твоїм, що тайною покритий.
Ті трупи у землі, голів лиш не зарито.
Це він замордував і поховав тут їх,
Облич не боячись холодних та блідих.
Лежать — скривавлені, з розкритими ротами,

До неба лицями, під травами й квітками.
З розтягим животом, з порубаним чолом,
В жахливій німоті; січе, мов батогом,
Гілками чагарів їх вітер присмерковий.
Лежить тут робітник, що завжди був готовий
До бою; багача біліє тут рука,
Бідар тут смаглий ліг; тут мати притиска
Дитинку до грудей, оточена кістками;
Тут молоде дівча із синіми устами,—
Усі лежать вони під тисами, страшні,
Застиглі, скорчені, недвижні, мовчазні,
Одного злочину, одного дня примари,
І сліпо дивляться на зорі і на хмари.
Уранці йдуть сюди шукать батьків, дітей
Нещасні, що навік згубили їх з очей;
Народ ці голови жахливі споглядає;
Лише груднева ніч одвідини спиняє
І саваном своїм померлих огорта;
Навколо темрява, безлюддя й самота,
І сторож там один непевною ходою
Блукає, зляканий блідих мерців юрбою;
У час, коли в домах скорботний чути плач,
Холодний вітер там, немов лихий сурмач,
Реве над трупами, що домовин не мають...
Про що до господа у тьмі вони волають?

Переказ є такий, що у нічній імлі
Ці трупи, сховані по шию у землі,
На цвинтарі глухим, труби почувши звуки,
Що кличе до суда за всі убивства й муки,
Враз прокидаються і бачать в небесах
Твій, Бонапарте, дух у господа в ногах,
Дух, повний злочинів, жахливий і брехливий —
І свідками на суд виходять справедливий.

Монмартр! Фатальний жах! Скривавлена стіна!
Це місце ще й тепер прохожий обмина.

VI

За місяць нелюд той прибув до Notre Dame *.
Він гордо увійшов. Курились фіміями,
Склепіння потрясав величний мідний дзвін;
Архієпископ ждав — в промінні слави він
Світився, ризою, мов саваном, повитий.
Христос до дерева був смертного прибитий,
Щоб чорний лиходій на світі панував! —
І нечестивець той тут перед богом став!
Як вовк, що спочива, натішившись криваво,
Розгладив уса він: «Оборонив я право!
Приймайте, ангели, мене в свій легіон:
Я віру захистив, порядок і закон».
І в оці хижому, де Сатана дрімає,
Побачили сльозу... О, море літ безкрає!
Патмосе, де зустрів безодню Іоанн!
О небо Нёрона! Віки, де жив Сеян!
О вітри, що несли могутністю своєю
В галері золотій Тіберія в Капрею!
О, трепети зорі в високості ясній!
Тут переважає убивцю — лицедій!

VII

Ти, що разиш, як грізна сила,
Ту скелю, де згорнув я крила,

* Собор Паризької богоматері.

Подоланий, але живий,
Ти, що човни похмурі бореш,
Чому зо мною не говориш,
Похмуре море, в час нічний?

Даремна річ! Круши загати,
Лий хвилі, водами багате,—
Страждать і мріягь дай мені.
Не можеш ти, несамовите,
Стихією своєю змити
Злочинства на землі страшні.

Я знаю: ти мене розважить
Бажаеш; темні води кажуть:
«Пора, бентежний, відпочить!» —
Тоді само, глибоке море,
Утиш розбуркані простори,
Гіркі, та чисті, хоч на мить!

Ти горде міццю грозвою,
Усі милуються тобою,
Рівняють з фатумом твій шир.
В тобі відбилось небо сине,
Купаєш ти в своїй пучині
Проміння чисте ранніх зір.

«Смирися, заспокойся!» — кажеш;
То щоглу вдалині покажеш,
То скелю, що лама приплив,
То білосніжне шумовиння,
Що темче покрива каміння,
Мов зграя стомлених птахів,

Рибачку босу, що співає,
Чи синь, що кораблі гойдає,

Чи моряків-трудівників,
Вали, що вдаль ти посилаєш;
Свою ласкавість ти являєш
І свій незмірний, темний гнів.

Ти кажеш: «Пригорнись до мене;
Вигнанче, пал згаси шалений,
Мандрівче, в хвилі посох кинь!
Сократа я колись приспало,
Катона я заколихало,—
Невдячний! На мій клич прилинь!»

Ні! Думку поважай сувору,
Що, повна грізного докору,
Стоїть за правду в наші дні.
Скоривши бескиди похмурі,
Облиш мої душевні бурі! —
Ти... ти ненависне мені!

О море! Ти, немов рабиня,
Несеш через простори сині
Між скель, під вітром кораблі,
Що до Кайенни, в темні ями,
Як чорні труни із мерцями,
Пливуть із нашої землі!

Ти відчиняєш ті ворота,
Куди ідуть без повороту
Всі мученики, що лежать
У трюмах, де нема й соломи;
Над ними, затаївши громи,
Гармати жерлами блищать.

Коли ж і розпач, і тортури
Зламають горді їх натури,—

Це ти, безодне, муки їх
Подвоюєш; твій голос дикий
Заглушує останні крики
На смерть рокованих — святих!

VIII

От що ми бачили! Згадавши ті події,
Історія з ганьби шоразу червоніє.

Коли прокинеться великий наш народ
І день очищення поборе дні негод,—
О, меч скривавлений, ти не виходь із тіні!
Ні! Щоб за зло воздать підступній тій людині,
Убивці, що його родила ночі тьма,
Потреби у тобі, покари меч, нема!
Картини, від яких душа людська холоде,
Жандарми круг візків, шабель їх блиск черво-
ний,
І барабанний дроб, і крик — «убий», і жах,
Юрба на вулицях, на площах, на дахах,
Майдану Гревського зловісні, чорні тіні
І жертви, віддані кривавій гільйотині,—
О, не вертайтеся до нас, примари, знов!
На нашім прапорі хай буде мир, не кров,
Хай робить кожен з нас живу і чесну справу:
Хай величі людській поет співає славу,
За правду обстає народу представник;
Впаде і ешафот, і трон тоді навек,
Поволі знищатьсь ненависть і страждання,
Засяє людству шлях прогресу та єднання,
І Франція його шляхом тим поведе.—
Так марилось. І враз розбійник той іде,

Миропомазаник, оточений катами,
Що кров'ю залили вітчизну та сльозами,
Убивства принесли, в залізі, у вогні,
Щоб цим засіяти майбутні, боже, дні!

Тремтиш ти, жалосте, захована у хмари,
Як чуєш поклики: до помсти! до покари!

Вигнанець, я ходжу, блукаю по тернах,
Сумую, голову затиснувши в руках,
І часом поривом охоплений могутнім,
Ті уявляю дні, що ждуть нас у майбутнім!
О Революціє, о найчистіша з дів,
Повита в полум'я, у справедливий гнів!
Ридає людяність, сховавши у долоні
Лице своє ясне, і ніжно кличе: «Доню!»
Всіх тілом закрива вона своїм святим,
Злочинців навіть, так! — пощада єсть і їм!
Повинна ти їй, о діво, шанувати!
Доволі ж! Зупинись! Ти чуєш? Кличе мати!

Могутній ратаю, о майстре півнагий,
О жнець, що бог послав тебе на світ земний,
Звелівши біль століть за день один скосити,
Без страху, без жалю, правдивий, гордовитий
Колоса римського нащадок і двійник,—
Європу переміг ти, ніби чарівник,
Примусив королів змагаться з королями,
Велитель ти всіх ер, володар над віками,
Ти вільність врятував скривавленим мечем,—
Тебе приреченням ми в остраху зовем!
Історію людську змінивши в буйнім леті,
Стоїш ти, як титан, Рік дев'яносто третій —
Що рівного тобі на світі не було.

Родився ти тоді, як панувало зло,
Від страху чорного дістав ти виховання,
Ти син монархії, сваволі і знущання,
Хоч проти них повстав; від прикладів лихих
Ти захиститися і відійти не міг,
Ти кров, як деспоти, навчився проливати
І ненавидіти, і тяжко бичувати,
Тиранів скинувши, міністрів, королів,
Ти проти них повстав — і, як вони, крушив.

З твоєї милості ми вирости, титане,—
Та інший час тепер і інший вік настане.—
Чим має Франція віднині процвітать?
Любові й миру нас осяє благодать,
Христів закон святий, дух братства і свободи.
Великий заповіт почули всі народи:
Любіться! Всіх любіть! — Ідімо ж, як брати!
Ідеє, ангелом прекрасним нам світи!
Ідеє, в далечінь нас ведучи щасливу,
Любов'ю пломеній і в дні тяжкого гніву!
Будь правди посланцем, добра і краси!
Ще мало — подолать; слід велич зберегти!
Коли злочинень той потрапить нам у руки,
В покарі ми самій уникнем крові й муки:
Презирство, а не смерть! — Народе, час забудь
Про помсту королям, які вже не прийдуть,
Про шибениць ряди, тортури і кайдани!
Новий засяє день, нова доба настане,
Коли, всміхаючись до добрих — і до злих,
З'єднає руки враз усіх племен людських
І сонцем золотим усіх осяє Згода!
Хай лютістю себе не оганьбить свобода,
Кров душоубова не леться хай тепер!
Христос—учитель наш, учитель наш — Вольтер,

І людство, у думках ширяючи стокрило,
Людське життя святим навик оголосило!
Чи ж можна, щоб одна, одна жорстока мить
Звела в нас нанівець досягнення століть!
Не треба помсти нам! Кров проливати годі!
Віднині хай ніхто не скаже у народі,
Що зрадник, лиходій примусив нас один
Вернутись до часів темниць і гільйотин,
Що знов закликали, дійшовши до нестями,
До праці ми катів з багровими руками,
Що, чорний ешафот піднісши між могил,
Високий, зоряний потьмарять небосхил!

ІХ

О, грізна подруго палкого Ювенала,
Що думи Дантові високі навівала,
Ти, музо вогняна Обурення! Прийди
І на імперію проміння наведи!
Як переможницю, зову до нас тебе я!
Постав ганебний стовп — і виїде епопея!

1852

О ФРАНЦІЄ!

О Франціє! Повергши ниць,
На тебе став тиран ногою,
Та піднесеться з тьми в'язниць
І брязкіт пут, і клич до бою!

Крізь даль і ніч, з оцих пісків,
На море дивлячись безкрає,
Що чути й вам його приплив,
До вас вигнанець промовляє;

Його слова в цей темний час
Летять, палають блискавками
І простягаються до вас,
Як сотні мужніх рук з мечами.

Вони затрусять пасма гір,
Схитнуть палаци мармурові,
І затремтить гілля в діброві,
Підвівшись в неба чорний шир.

Вони дзвенять, мов бронза дзвонить,
Мов крик, що гонить хижих птиць,

Мов подих, що легенько клонить
Тремтливі трави до гробниць.

Вони кричать: укрий ганьбою
Убивць, гнобителів своїх!
Як заклик воїнів до бою,
Гримить їх клич до всіх живих.

Вони, як вихор в хуртовині,
Над людством звільненим пройдуть.
Якщо заснуть живущі нині,
То нині вмерлі — оживуть.

1853

УБИТИМ 4 ГРУДНЯ

Вам цезар дарував утіху супокою.
Колись бентежились ви мрією палкою,
Облудою надій,
Горіли заздрістю, ненавистю кипіли,
І хвилювалися, і спорили, й шуміли,
І рвалися до дій.

Один одного ви заледве впізнавали,
Коли по вулицях невтомно ви снували,
Стрівались тут і там;
Тривожні й гомінкі, як море в час прибою,
Одною ви, проте, журилися журбою,
Жили одним життям.

Можливо, в вас жило бажання гарячкове
Боїв і перемог, і ви кували кови
На Лувр і Ватікан;
Усяк із вас був прав і вольностей оратор;
В наш полум'яний вік що не душа, то кратер,
Що не народ — вулкан!

Любили ви; у вас боліло серце скуте,
Вам душу краяло у тьмі страждання люте
З мільйонами гризот,

І клékотали ви, мов хвилі океану,
І поривалися у далеч осіянно,
До сонячних висот.

І хто б ви не були — бездольник чи шасливець,
Гарячий фантазер чи мудрий прозорливець,
Юнак, а чи старик,—
Страстей навала вам спокою не давала:
В серцях у вас любов, як буря, бушувала
І скорб, як повінь рік.

Четверте грудня вам дало нарешті спокій;
Не потривожить вас у-ямі у глибокій
Чуттів і мислей вир.
На ваших могилках не шарудне й травина...
Мовчіть, німуючи, і ви, як домовина!
Імперія — це мир.

1853

TE DEUM 1 СІЧНЯ 1852 РОКУ

Молебень твій, Сібур,— то розстрілів луна,
Містерія блюзнірська.
Позаду тебе смерть, почвара кістяна,
Злорадним сміхом пирска.

Єпископе! Святі здригають од плачу,
Голосить божа мати,
Коли в соборі ти запалюєш свічу
Запалом од гармати.

Таких, як ти, сенат спокушує завжди,
Тягни за катом руку.
Та хоч благословлять не поспішай, зажди,
Хай змиють кров із бруку.

Осанна Геслеру! Хай гине Телль-бунтар! —
Ревуть баци тропарні...
Єпископе, тобі споруджено вівтар
З кривавих плит трупарні.

Коли глаголеш ти: «Хвала тобі, хвала,
О господи всесильний!» —

Зливаються в одно густа кадильна мла
Й мертвотний дух могильний.

І ніч і день лунав по місту залпів гук;
Хто вийде — кулю в лоба.
Над Нотр-Дам шуга вже не орел, а крик...
Погуба і жалоба!

Глумись над жертвами і фіміам кади
Бандитові-ганебі!
Вготована тобі за праведні труди
Анафема на небі.

Засланці десь пливуть, куди прирік їм суд —
В Алжир або в Кайенну.
Вони вже бачили Наполеона тут,
Побачать там гієну.

Вони сконають там од каторжних тортур
До одного, можливо...
Направо подивись, єпископе Сібур,
І подивись наліво;

Диякон твій — Розбій, підлячий твій — Розор.
Ти сам — христопродавець...
Тож засупонюйся тугіше в омофор
І прав, старий плюгавець!

В органі Згуби гук гримить: «Огонь з мортир
По ворогах корони!»
Регоче Сатана, бо твій святий потир
Не од вина червоний.

1853

МИСТЕЦТВО І НАРОД

I

Мистецтво — радощі і слава,
Веселка серед бур яскрава,
Блакить, дарована землі.
Воно, прекрасне і безкрає,
В народу на чолі палає,
Як зірка в бога на чолі.

Мистецтво — поле величаве,
Що серце радує ласкаве,
Розмова міста і гаїв,
І двох закоханих розмова,
І пісня це душі чудова,
Де чути безліч голосів.

Мистецтво — думка це розкута,
Що всі людські ламає пута,
Воно як ніжний воїн б'є!
Воно по всіх краях витає,
Народи в рабстві — визволяє,
А вільним — велич додає.

О Франціє непереможна,
Співай, хай пісня лине кожна
У піднебесну височінь!
Великий, добрий мій народе,
Ти вісник правди і свободи,
Людських надія поколінь!

Співай, народе, про світанок,
Хоч би й давно минувся ранок!
В труді оновлюється край.
Старе осміюй без вагання!
Співай тихенько про кохання,
Про волю — голосно співай!

Співай про італійців долю,
Про Польщі братньої неволю,
Про дні Неаполя страшні,
І про Угорщини конання...
Народу спів — це клич повстання,
Рик лева, деспоти земні!

1851

КАРТА ЄВРОПИ

Криваві шаблі скрізь впились в тіла провінцій.
І брешуть олтарі. І присягають принци,
З піднесеним чолом, із спокоем в очах.
І ці присяги їх такі пусті й зрадливі,
Такі ганебні всі, безчесні і брехливі,
Що скоро гряне грім над ними в небесах!

Жінок розстрілюють на вулицях солдати
А де свобода, честь? Їх годі тут шукати.
Вони на каторзі, де тисячі смертей!
Народи всіх країн, де ваші кращі люди?
Катам не досить бомб, щоб цілить ними
в груди.

Гайнау б'є з гармат голівками дітей.

Народ російський вік живе в тяжкім стра-
жданні.
В Санкт-Петербурзі — раб, раб — в шахті на
засланні.

Тюрмою чорною тут став полярний край.
Росія і Сибір, — о цар, тиран кривавий! —
Дві крайності створив з своєї ти держави:
Одна — безмежний Гніт, друга — страшний
Одчай.

В Анконі без кінця, без краю катування.
Там папа Мастаї стріляє без вагання,—
І месу править він, і сам веде бої.
Вже Сімончеллі впав, що кликав до розплати,
За ним ідуть ченці, трибуни і солдати,
Що, помираючи, прокляття шлють свої.

Святий отець, прикрий полою кров на тілі!
Святий отець, в крові твої пантофлі білі!
Отруту подає сам Борджіа тобі.
Померлих не злічить, де смерть лютує дика!
Хто божих чад пасе, той нині не владика,
Не пастир, господи! різник він, далебі!

Познань! Італія! Угорщина! Європа,—
Де сльози і одчай, де голод і хвороба!
В землі твої борці, закони ледь живі.
На півдні — ешафот, на півночі — могили,
І місяць в савані встає вночі в безсиллі,
А сонце ввечері заходить у крові.

Скрізь інквізиція у Франції гуляє.
— Я заспскою їх! — кривавий кат гукає.
Париж змиває кров, яку не змить ніяк.
І на тортурах всі конають люди чесні.
Розбуджений плачем, вигукує: — Чудесно! —
Лобардемон, кричить і Торквемада: — Так!

Шандор, Поеріо і смілий Баттіані!
Ви марно за народ лягли на полі брані.
Загинув і Боден в нерівній ще борні.
Ридайте-бо, ліси, ридайте, гори хмурі!
Де бог створив едем, царі там ставлять мури:
Венеція — в тюрмі, Неаполь — у труні.

Ряд шибениць стоїть в Палермо і Арадї.
Петля на смільчаках, що бились у завязтї,
Перед монархами здійнявши вільний стяг!
Вже імператором назвали Шіндерганна,
У черепи мерців б'є злива безнастанна,
А ворон очі рве, терзає дзьобом прах.

Майбутнє вже іде! Майбутнє в повній силі!
І королі біжать, вирують буйні хвилі.
І сурми в небесах вперед народи звуть.
Який страшний похід! Крізь блискавиці й бурі
В останній бій ідуть скрізь армії похмурі.
І жах кругом встає. І Вічність каже: — В путь!

1852

ОЧНА СТАВКА

— Померлі, говоріть! Хто підло вас убив,
Хто вам ножі в серця безжально вгородив?
От спершу ти, сумний могили полоненик,
Хто ти? — Релігія.— Хто вбивця твій? —

Священик.

— Ви, ваші імена? — Сид, вірність, розум,
честь.

Нас церква знишила.— А далі ще хто єсть?

— Я совість громадська.— Хто вбивця твій
неситий?

— Присяга.— Ну, а ти, що кров'ю весь
залитий?

— Законом звався я. Суддя — мучитель мій.

— Ти, дужий велетню, що меч зневажив свій,
Що в ореолі був і впав тепер так низько,
Хто ти? — Я — Австерліц.— Хто твій убивця?
— Військо.

1852

ЗГАДКА З НОЧІ 4 ГРУДНЯ 1852 РОКУ

Дві кулі хлопчика поцілили в головку.
Квартира чистенька, низенька, затишнá,
Іконка і при ній галузка запашна,
Й бабуся, що в куті ридала без уговку.
Ми мовчки роздягли дитя. Бліді губки
Розкрились; мертвий зір являв тривогу й муку;
Якийсь безрадний був вид звислої руки,
Що в жменьці мала ще гумовую опуку.
В виску була діра, що палець би ввійшов;
Мов з вишні спілої, кров з неї капле рівно...
Весь череп розколовсь, немов сухе поліно.
Ми роздягли дитя, стара зирнула, й знов
У плач! «Білесенький! Присуньте лампу! Ах,
Як злиплись волоски у нього на висках!»
Потім взяла його до себе на коліна.
Страшна ніч! В віддалі лунали шохвилини
Ще сальви: інших б'ють по вулицях в цей час!
«Дитину б нарядить»,— промовив хтось із нас,
І взяв шмат полотна з вільхової комоди.
Бабуся тимчасом з ним до вогню підходить,
Мов хоче обігріть заціпле вже тільце.
Ох, що затулить смерть в свої холодні жмені,
То вже наш огник тут не відтеплить оце!

Вона схилилася, здіймила панчішки,
І руки зморщені, старечії, студені
Пестили труп'ячі малесенькі ніжки.
«Чи ж це не біль! Чи ж це не горе, пане
милий! —

Озвалась.— Він іще не мав і вісім літ.
Ходив до школи вже. Всі вчителі хвалили.
Як треба лист було мені писать, адить,
То він писав... Та що ж тепер настало?
Дітей вбивати! Ах, мій боже! Це ж розбій!
Скажіть, будь ласка! Тут перед вікном гуляло
Собі весь день, і враз — застрілили як стій!
Він вулицею йшов, а ззаду лиш: грим, грим!
Він, пане, добрий був, правдивий херувим...
Я вже стара, мій вік нічого вже не варт,—
То чом же не волів отой пан Бонапарт
Убить мене замість мого внука?»
Урвала, сльози їй здушили в горлі голос,
І нас зворушила до сліз її розпука.
«Що ж я почну тепер на світоньку сама?
Скажіть мені! Куди приткну свій сивий волос?
У мене ж матері його давно нема.
І за що вбитий він? Нехай би хто прорік!
Бігме, що не кричав він: «Vive la Republique!» *
Ми мовчки, важко вниз хмарні хилили чола,
Та не находили потіхи ані слова.

Політики, мабуть, не втнеш, старенька мати.
Цей пан Наполеон — так звесь він по ім'ю —
Він бідний — і він князь, і любить він палати,
І хоче мати слуг, і коней, і двірню,
І грші задля гри, для учт і для кокот,

* «Хай живе Республіка!»

І лови — а при тім спасає він Сім'ю,
Суспільність, Церкву, Власність і Народ.
Рад мати він Сен-Клу, де в літі рож багато,
Де власті всі йому складатимуть поклін.
Ось за що мусиш ти, старенька, сива мати,
Отими пальцями тремтючими складати
В гріб хлопчика, що мав лиш восьмий рóчок він.

1852

БАЙКА-БУВАЛЬЩИНА

Один худий мавпій амбітну мав натуру
І шкуру лвову нап'яв на себе здуру.
Лев був, нівроку, злий, мавпій ще зліший
був,—

Разом із шкурою він право те здобув.
З зубовним скреготом репетував він дико:
«Я цар над нетрями, я темряви владика!»
Цей самозваний цар у чагарях заліг,
Улаштував собі препишний там барліг,
Чинив розбій і гвалт, грабунки й плюндрування,
Достоту як той звір, чие носив убрання.
Проноза підробляв незгірш левиний рев,
Та й шкура не яка — поглянуть, чистий лев.
Розгедзався мавпій, гарчить несамовито:
«У мене лігвище скелетами забито,—
То докази моїх блискучих перемог.
Дивуйтеся! Тремтять! Я лев! Я цар! Я бог!»
Всі тварі перед ним покірно гнули карки...
Де взясь приборкувач, схопив його за барки,
Здер із пройдисвіта перевдяг захисний
І показав усім: — Дивіться, це ж мавпій!

ЧВАРИ В СЕРАЛІ

Було колись — гуляв свободи вихор рвійний,
Було колись — ревли страшні великі війни,
Нагальний ураган;
Було колись — цвіли Маренго і Ваграми,
Оскіп би, глядючи на велич панорами.
Сам Таціт-стариган;

Було колись — гули вантози і фрімери,
Чий подих визвольний розвіяв зла химери,
Старого мотлох змів;
Було колись — немов безглузді забобони,
Впрах розсипалися Бастілії й Бурбони
Від реготу громів;

Було колись — ішли народжені добою
Титани-велетні проти богів до бою,
Нестримано-палкі;
Було колись — пливли в безкрай віків широкий
Між хвиль Республіки буремно-грізні роки,
Мов чудища морські;

Було колись — росли Сен-Жюсти і Дантони...
А нині Франція в зловонній твані тоне,
Над нею цар-мікроб;

І дивиться вона некліпаючим оком,
Як в крапельці води бацила б'ється з коком—
Два збудники хвороб!

Ганьба! Куди не йди, то тільки й поговору —
Хто в повелителя добудеться фавору:

Мопа, а чи Морні?

Заслуги в них обох перед двором окремі;
Хто ж дужчий? В одного є спільники в гаремі,
В другого — між двірні.

1852

БУРЖУА У СЕБЕ ВДОМА

«Який я щасливий, що народився в Китаї! У мене є дім, де я можу сховатись; є що поїсти й попити; я користуюсь всіма благами існування—я маю одягу, головні убори і багато прикрас. Справді, велике щастя випало мені на долю!»

Тьєн Сі-хі, китайський учений.

Є в світі буржуа, що бог їм лиш Мамона.
Близький їм дуже Хріз, чужий їм дух Катона.
В житті їм над усе — це рента і купон,
І закидають гарпун на біржі — їх закон,
Страшенно чесні всі, та всі страшна сволота,
Йдуть до Фаларіса, та все заради злота,
І золотий тілець — божок щоденний їх.
Свій голос віддають знов за божків своїх!
А вільна їм стаття як попаде у руки,
З сигарою в зубах, оці виборці-злюки
Десь нишком бурмотять у запалі гидкім:
— Шкідлива книга ця. І хто дозволив їм
Бути чесним і твердим, коли я сам лякливий?
Як Бонапарта б'ють, хвилююсь я жахливо.
Я теж гадаю: він — шахрай, але чи варт

Про це казати нам? Я згоден — Бонапарт
Без віри і душі,— розбійник, кат, падлюка,—
Це правда, він корсар в політиці, гадюка;
Він суддів праведних у нас повисилав,
Орлеаністів він до нитки обібрав.
У світі не знайти негідника такого!
Та я голосував, і я мовчу про нього.
Писать про нього так,— плювають в лице моє,
Або мені сказать: ще смілі люди є.
Це мов натяк на те, що ми, нейтральні люди,
Здалися перед ним, не боячись огуди.
Я згоден, що у нас кайдани на руках.
А що ви зробите? На біржі гвалт і страх:
Що, як республіка? червона, чи рожева.
Лише міцна рука врятує владарева.
Знайшли ми шахрая,— наш імператор він.
Нас жакерією жахали, всім на скін,
Як сам Ром'є казав, терором пахло всюди.
Хай краще королем в цей час пройде світ буде!
І от як нині хтось верховну власть кляне,
То неприємно так дратує це мене.
Легенько глузувать над владою можливо,
Та хто посмів сказать, що буржуа лякливо
За імператора негідника обрав,
Що «так» і «vivat» * я із користі гукав?
Нахабством, чорт візьми, я все це називаю!
Хоч боягузом звіть мене в злобі без краю,
Сміливі ці слова не до смаку мені,
І я образою вважаю їх в ці дні.—

Мислителі, як ви тавруєте у гніві
Всіх лиходіїв злих, що душі мають хтиві,

* Хай живе.

Як будете ви мстити за страдників усіх,
За право і за честь, обох згадайте їх:
Сбогар тримає власть, Жеронт лиш голосує.
Нехай перо їдке, що ранить і глузує,
Що кличе до борні, їх разом б'є в лице,—
І підлий злочин цей, і боягузтво це!

1852

ВЕСЕЛЕ ЖИТТЯ

I

Ну що ж, грабіжники, бандити і кретини!
Сідайте за столи, не гайте ні хвилини!

Для всіх є місце в нас!

Спішіть і їсти й пить, життя коротке дуже.
Народ наш скорений, народ мовчить байдуже,
Він під ногами в вас!

Зрізайте гаманці, державу оббирайте!
Ліси спустошуйте, цистерни спорожняйте!

Настала слухна мить.

Останнє су візьміть,— щоб мати більш
доходів,—

В робітників полів, в робітників заводів!
Беріть, душіть, живіть!

Справляйте бенкети в своїм веселім домі!
Тоді, як з голоду конає на соломі

Родина бідняка.

Вже батько хліба шмат кудись пішов прохати,
А мати, всохла вся, не може й краплі дати
Дитині молока.

Мільйони все взяли,— палаци, замки цілі!
Відвідав якось я страшні підвали в Ліллі!

І пекло бачив там.

Примари там жили у голоді й жалобі,

Бліді і згорблені, і корчили хвороби

Там тіло злидарям.

Повітря затхле там, і горю меж немає,

Сліпий сухотного наосліп напуває,

Зі стін тече вода.

Дитя — у двадцять літ, стає у тридцять дідом.

Панує люта смерть над цим підземним світом,

Щодня людей глита.

Ні світла, ні вогню. Б'є дощ у вікна темні.

Нещастя ходить там, в підвальній млі

таємній,

Кров робітничу ссе.

За прядкою в кутку хтось сумно суче нитку.

Тут привиди живуть у горі без просвітку,

В п'ятмі і бруді все.

У жінку, мов у сні, вдивляється мужчина.

Хоч батько бачить сам, що добродійство гине

Під хижим тиском зла,

Та все ж не сміє він спитать в своєї доні,

Вдивляючись у хліб, що в неї на долоні:

— Звідкіль це ти прийшла?

Там спить гіркий одчай у драному лахмітті, ʹ

І квітень там життя, що всіх чарує в світі,—

Мов та зима сумна.

Рожева діва вдень, надвечір — фіалкова.
Там худоба людей вражає кістякова
І синя голизна.

І цілі сім'ї там, в холодному підвалі,
Що світла і тепла в своїм житті не знали,
Конають серед бід.

Як я ввійшов,— дитя, з лицем блідим без
краю.

Мов у старих бабусь, промовило: — Я маю
Вже вісімнадцять літ! —

Немає ліжок там, і нещаслива мати
Своїх малих дітей кладе у ямку спати,
Що вирила в стіні.

Лиш народились ви, о голубки невинні,
Замість колиски вже спите у домовині,
В підземній цій труні!

Жахлива бродить смерть над лілльськими
льохами.

І бачив я не раз, вмиваючись сльозами,
Там страдницьке лице.

Ось хоче дівчинка прикритись хоч косою,
Ось мати-статуя стоїть з дитям-марою!
Чи бачив Данте це?

Багатства ваші всі дають лише страждання,
Годують злидні вас, о принци гендлювання,
Злочинці наших днів!

Кривавий ваш бюджет стікає із каміння
Страшних підвалів цих, з похмурого
склепіння,

З сердець людей-мерців!

Під інструментом цим, що зветься тиранія,
Серед страшних гвинтів, якими влада діє,
І чавить, і товче,
Невпинно, день і ніч, щохвилі, щогодини,
Немов той виноград, труд чавиться людини,
І золото тече.

З безмежних цих страждань, із цих страшних
агоній,

З глибокої пільми, де у людей на сконі
Немає більш надій,
Із чорних цих халуп, де повно злої муки,
Де матері й батьки свої ламають руки
В безвиході тяжкій,

Із злиднів цих сумних, в яких живе голота,
Мільйони скрізь течуть, блискучі хвилі злата,
І їх ссавці живі
Вповзають у палац, і бенкети справляють,
Трояндами себе потвори ці вінчають,
Страшні в людській крові!

III

Який блискучий рай! Впивайтесь до нестями!
Регоче десь оркестр, вікно горить огнями,
Від страв зігнувся стіл.
І хоч пільма внизу, та двері на запорі.
Голодне вкрай дівча безтямно плаче в горі,
Немає більше сил!

Ви відповідь дасте за втіхи ці жахливі,
Солдати наймані, єпископи жадливі,
Підкуплені судці.

Збудований ваш Лувр на злидарів
стражданні!
Розкоші вам дають хвороби безнастанні,
І голод, і мерці!

В палаці у Сен-Клу, в вінках із маргариток,
Ви розважаєтесь у колі фавориток,
Без дум, без почуття.
Осяяний бенкет блискучими огнями.
І кожна із повій тут білими зубами
Іззість живе дитя!

На все начхати їй! У світі бід багато!
У імператора, у принца, у прелата
Чимало є утіх.
Народ же у сльозах, в голодній лихоманці,
Хай має щастя в тім, що бачить ваші танці
І чує дикий сміх!

Ну що ж! сповняйте вщерть і сейфи, і
кишені.
Тролон, Сібур, Барош хай п'ють, мов
навіжені!

Та глянемо вперед.
Блювать ви будете, коли у злиднях люди,
Як лютий голод їх душить ще більше буде,
Влаштують свій бенкет!

IV

Йдуть по тобі, народ! О барикади хмурі,
Що вчора високо здіймалися в дні бурі,
Де проливав ти кров!

Під стукоти коліс, що променисто сяють,
Під шум легких коляс, що з гуком пролітають,
У брук ти вбитий знов!

Ім — золото твое; тобі — лиш голод лютий.
Ти — мов нещасний пес, що ланцюгом
прикутий

До злигоднів своїх.

Ім — пурпур і шовки; тобі — лише лахміття;
Ім — дів твоїх краса; тобі ж — яке
страхіття! —

Лише безчестя їх!

V

Та заговорить хтось. І муза клич почує.
Історія весь час у млі нічній пильнує.
Здригайтеся, кати!
За тебе, Франціє, вона помститься в горі.
Вже чути в небесах її слова суворі
І грім її ходи.

Та хижі шахраї, катюги і бандити,
Що бідний люд гризуть весь час, несамовиті,
У сказі навіснім,
Двулика наволоч, яка сердець не має,
Кричить: — Таж він поет! У небі він витає! —
Гуркоче в небі грім.

1853

ІМПЕРАТОР БАВИТЬСЯ

Пісня

Помруть бунтівники-вигнанці
В чужому краї без пори...
Ти ж, принце, знай бенкети й танці
Ганяй за сарнами уранці
І за жінками в вечори.
Рим шле тобі благословіння,
І братом зве тебе вже цар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Всім чесним — муки невтоленні:
Домівку кинь, в Алжирі гинь...
Ти ж, принце, бавишся в Комп'ені,
Там синь озер, гаї зелені,
На стінах зал — краса богинь;
Вакханки пристрасні і звинні
Несуть до уст п'янкий нектар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Хай каторжани, скуті в пари,
Над морем десь мурують мур...

Гуджга! Гуджга! Ріжки, фанфари!
Мигоче місяць із-за хмари,
По гаю рине рокіт бур;
Ось чути оленя ревіння,
Що від хортів тіка в чагар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Хай батько мучиться в Кайенні,
Без хліба мре мале дитя...
Вовк налива вина гієні;
В цивільнім одязі воєнний
Справляє гульби без пуття;
В садовім гроті з-під склепіння
У фавнів очі — наче жар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Примари вбитих — в серці рани —
Понад Монмартром устають...
В двірці паштети, марципани,
Шиплять шартрези і шампани,
Красуні за героя п'ють;
В них перса — хвильне шумовиння,
В них усміх — витончений чар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Конайте, в'язні, без відчаю —
По смерті буде спокій вам!
А після страви, після чаю,
На ніжних губках, по звичаю,
Цілунок в'ється ластів'ям;

Несуть тобі легкі створіння
Щонайсолодші ласки в дар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Гвіана вміє убивати,
Жарка, як пекло, та тюрма...
Лягай, де спав Луї пихатий,
Наполеон і Карл десятій,
Лягай, усе тобі дарма;
Під гул облесного хваління
Засни, щасливий володар...
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

Бандит кинджалом із-за рогу
Убив майбутнє наповал...
Гей, дайте Цезарю дорогу
До нареченої порогу,—
Весілля буде й карнавал!
Заводь, народе, спів-моління,
Шлюбує Францію корсар!
Бий, дзвоне з Нотр-Дам, сьогодні на подзвіння,
А завтра на пожар!

1853

— Стежки-доріжки, трави у лузі,
Гаю-розмаю, густе гілля!
Чом мовчите ви в печалі, в тузі?
— Той, хто гуляв тут, вже не гуля.

— Чому не видно в вікні нікого?
Чому в садочку квітки звелись?
Де твій господар, хато-небого?
— Хто його знає, зійшов кудись.

— Бровко кудлатий, пильнуеш хати?
— Яка то хата — пустка німа.
— Чом плачеш, хлопче? — Немає тата.
— Чом плачеш, жінко? — Мужа нема.

— Де ж він подівся на безталання?
— В острог узято, на чужину.
— Відки ви, хвилі? — З краю заслання.
— Що принесли ви? — Чорну труну.

ЗМІШАНІ СУДИ

Назвались суддями ці слуги зла і тьми.
І тюрми сповнюють невинними людьми,
І темні каторжні понтони,
Що, чорні, наче ніч, гойдаються в порту,
Лиш моря відблиски тріпочуть на борту —
Тремтливі золотаві тони.

Вигнанців прихистив у хаті цей старик,
За те на каторгу його той суд прирік...
Кайенна, Бон у нагороду
Тому, хто чесний був, хто став на боротьбу
Проти пройдисвіта, що обкрутив судьбу
І вкрав, як тать, права народу.

Таврує, як на глум, злочинництва печать
Дітей, які батьків посміли захищать,
Жінок, що хліб мужам носили.
Де право? — Вигнано. А честь? — І поготів.
І правосуддя так виходить із судців,
Як гад вилазить із могили.

1853

ОБРАЗОК

(Журналіст-мракобіс)

Цього святенника вродила Талалайка,
І Сатана вділив йому своїх чеснот —
Шкода гадать, яка б йому пристала лайка:
Напів-Менгра, напів-Нонотт.

Він вірив глибоко ще в юні роки,
Поштивий до попів і ревний до відправ;
Молившись, він пряв очима на всі боки,
І в шпигуни собі Відок його забрав.

А далі цей лайдак — дурний та хитруватий —
Дійняв, що в рай земний тропа веде проста,
Давай собі брудну газетку видавати
Во славу господа Христа.

Кропилом, як списом, разить він дух
Крамולי,
Картає грішний світ, що в скверношах
погряз...

Він — приклад вам усім, лукаві богомоли:
Донощик, езуїт і праведник ураз.

Нажився скоро він з поставок евхаристій.
Глузуючи в душі з побожних недотеп,
Злодюга й душогуб — дари задля користі
Носив жандармам у вертеп.

Він добре заробля на моралізуванні,
Та любить муж святий і золотарський труд;
Неначе в купелі, він бабляється в твані
Й верга громи на тих, хто обминає бруд.

Усіх святош його газетка інтригує,
Та це й не дивина: редактор чорту брат!
До того ж — слава йде — він з-під поли торгує
Відмичками до райських врат.

Про чудеса нові анонси він друкує,
Будує догмати на нетямі пустім,
По-фарисейському з багатими чаркує
І мовить бідному: мій брате, попостім.

Він потай миру п'є — й повча людей з амвону,
А після алілуй співає тра-ля-ля,
Прокаже отче наш і лапає Сімону...
Ханжу впізнаю я здаля!

По випивці його псалмами розпирає,
Благочестивих штук йому й тоді не брак,
І як до слухачів він мову добирає —
Масну, як той Пірон, пісню, як той Пібрак.

Гонитель розуму, і правди, і сумління,
Для святобожників-фанатиків кумир,
Живе й пишається мерзотами розтління
Із лицемірів лицемір.

Холодні мандрівці, які не мають віку,
Подонки людськості, що в тінь злились
безлику.

Немає в них імен, ніхто їх не лічив,
Немає волі в них, неvistачає слів,
Довічна темрява їм світ закрила зримий,
Опівдні — присмерки згущаються над ними,
Блукають-бо вони, подоба диких зграй,
Там, де прослала ніч свій лиховісний край.

Як! Без любові жить, немов раби, ілоти,
Без мрій в майбутньому, в минулім — без
скорботи?

Як! Без думок рости, подібно до трави,
На посміх Зевса брать, не знавши Єгови!
Квітки, зірки, жінок байдуже споглядати!
Лиш тіла прагнути, а душу зневажати!
Для марних наслідків даремний труд вершити!
Ніколи вище хмар не линути в блакить! —
О! Не належу я й до славних, знаменитих,
Що благоденствують у гордощах неситих,
Втікаю я від них — у них нечистий шлях!
Волю натовп я, мурашники в містах,
Юрбу без серць живих, порожню і лукаву,
У лісі дерево, — піж вашу темну славу!

1848

ПІСЕНЬКА

Пан бог, мов у двобою,
Грав в карти з сатаною,
Що кігті гриз свої.
Свою мав кожен карту.
Бог грав на Бонапарта,
А біс — на Масаї.

Худий абат гадливий!
Плюгавий принц паршивий,
Пройдоха між пройдох!
Хоч ставка їх убога,
Та виграв чорт у бога
Цих телепнів обох.

І мовив бог до нього:
— Що з виграшу такого? —
— Всім лихо! — біс сказав.
І, сміючись у лапу,
З ченця зробив він папу,
А принцу трон віддав.

1853

ВСЕ ЗВІДСИ ЙДЕ

Розум

Сховаюсь я.

Право
Прощайте!

Честь

На заслання йду.

Альцест

Я, може, в дикунів десь сховище найду.

Пісня

Я емігрую звідси. Варто лиш почати
Мені рефрен якийсь, а вже ажани клятї
Женуть у шию геть,— хто сміє турбувать?

Перо

Чорнило висохло,— не сила тут писать.
Десь, кажуть, перси є, монголи, росіяни.
Там досить праці всім. Хто ж тут писати
стане?

Я кидаю Париж, вертаюсь до гусей.

Жалість

Спішу од вас, кати замучених людей!
Лечу в Кайенну я, де меж немає горю.

Марсельеза

Туди і я лечу, і в'язнів підбадьорю.

Поезія

З тобою йду і я,— схвилюю кров в серцях.

Орел

Що за папуга це на ваших прапорах?
Французи, звідки ця чудна потвора гола?
Таке гидке орля лиш міг знайти Лойола!
Ще й з кров'ю на дзьобу... Але це ваша кров!
Не по мені це все. Лечу я в гори знов.
Ця птаха в королів хіба чогось лиш варта.
Та я не хочу знать такого Бонапарта!
Сенатори, людці! Його лишаяю вам.
Живіть в клоаці ви, в п'їтмі вонючих ям,
Валяйтесь у багні серед краси земної!

Блискавка

Я полечу з орлом до хмари грозової.
Близький визвольний час. Уже не довго ждять.

Терпуг

Оскільки зміям лиш дозволено кусать,—
На в'язнях кайдани я гризтиму незримо.

Собаки

Префекти замість нас... Від них мерщій біжімо!

З г о д а

Я звідси теж піду... В серцях лише злоба!

Д у м к а

Втечеш від шахраїв — педантів жде юрба.
Здається, гине все,— і ножиці свавілля
Готові в небесах приборкать птицям крилля.
Мерзотник світле все втоптав у бруд. Я мчусь,
О, Франціє, звідціль,— і плачу.

З н е в а г а

Я лишусь.

1853

ПІСНЯ ТИХ, ЩО ВИХОДЯТЬ У МОРЕ

Бретонська мелодія

Прощай, наш краю!
Синє море грає.
Прощай, наш краю!
Блакить!

Прощай, господо, шелест верховіть,
Прощайте, квіти, золотом цвітить!

Прощай, наш краю!
Небо, поле, гаю!
Прощай, наш краю,
Блакить!

Прощай, наш краю!
Синє море грає.
Прощай, наш краю,
Блакить!

Прощай, кохана, годі сльози лить!
Чорніє небо, вітер гомонить.

Прощай, наш краю!
Ліз, Марій лишаю!
Прощай, наш краю,
Блакить!

Прощай, наш краю!
Синє море грає.
Прощай, наш краю,
Блакить!

У хвилі темній в цю бажає мить
Похмуру долю зір наш уловить.

Прощай, наш краю!
В молитвах згадаю!
Прощай, наш краю,
Блакить!

1853

ДО ТИХ, ЩО СПЛЯТЬ

Прокиньтесь, приспані ганьбою!
Зневажте ядра і штики!
Здійміться, як вода весною,
Прокиньтесь, трудівники!
Підпережіть робочі блузи!
Ішли на королів французи
В революційному вогні.
Ламайте тюрми, рвіть кайдани!
Батькам смішні були титани,
А вам ці карлики страшні!

Повстаньте! Розгроміть лихе гніздо підлоти!
Господь стоїть за вас — поли, звичайно, проти;
Та в бозі лиш закон.
Не можна силою з ним міряться людині,
Тікають перед ним і тигри у пустині,
І в морі злий дракон.
Він гонить подихом, пеняче з гілки птицю,
Кумирів, схованих у кам'яну божницю,
І святощі ікон.

Немає зброї? Що ж із того?
За вила й молоти мерщій!

З дверей зірви гака тяжкого,
Камінням плащ наповни свій!
Иди з Надії гордим криком!
Хай стане знов Париж великим,
Хай велич Франції блищить!
У гніві праведному грізні,
Свободу поверніть отчизні,
Собі — шанобу поверніть!

Як! Роялістів вам потрібно нагадати?
Згадай бурхливий час, на подвиги багатий,
В минуле пильно глянь!
У таборах обох, під прапором ідеї,
Хоробро билися. Пригадуеш, Вандеє,
Пригадуеш, Бретань?
Щоб кріпості узять, щоб мури зруйнувати,
Щоб зупинить картеч і заклепач гармати,
Хоч би із києм стань!

Коли ж клоаки гноївої
Не кине жоден з громадян,—
Сурми зречуся бойової
І розтрощу свій барабан.
Гордую вами, боягузи!
Умерли славних днів французи,
Дарма їх згадуєте ви!
Священного не руште праху!
Зайці, що трусяться від жаху,
Не ваші діти, о леви!

1853

ДО НАРОДУ

На тебе схожий він; то мирний, то жахливий,
Під небом він прославсь, величний і красивий;
У ньому вічний рух, якого не спинить.
Під сонцем сяє він, од вітру клекотить,
То весь гармонія, то дикий рик звіриний.
Чудовиська його заселяють глибини;
В нім бурі родяться; безодні має він,
Де люди сміливі знаходять свій загин;
Безмірний, топить він в страшних валах
титанів;
Крушить він кораблі, як ти — своїх тиранів;
Як над тобою дух, над ним маяк горить;
Він пестить — і стає погрозливим за мить;
У шумі хвиль його мов чути брязкіт зброї;
Рокоче страшно він у темі пори нічної,
І може нині він погрозливо ревети,
А завтра — проковтнуть, як ти, безодне, ти!
Блищать, немов мечі, його хвилясті води;
Співає вічний гімн він до богині вроди;
Безкрай, в дзеркалі своєму він одбив
Небесні зорі всі, проміння всіх світів;
Жорстоку силу він із ніжністю еднає;
Билинку береже, каміння скель ламає;

Сягае піною він до шпилів гірських;
Як ти. Та хитрошів не знає він низьких,
І тим, хто з вірою спокійно жде припливу,
Не ставить пасток він і путь дає щасливу.

1853

ЩО ТАКЕ ЗЛОЧИНСТВО

(Уривок)

То цей хамелеон — шакал і леопард,
Цей Лже-Наполеон, навряд чи Бонапарт,
Напевно Богарне і Верюель, можливо,
Що Риму папському підступно і зрадливо
Віддав на розп'яття республіканський Рим,
Цей блазень, що наклав на твар героя грим,
Цей нищий вискочень, піднятий долі грою,
Цей кат республіки, пірат нового крою,
Цей зух, паливода, любитель катастроф,
Цей вовк, якого я цькую хортами строф,
Цей злодій і харциз, кого навік прокляв я,
День слави обернув у чорний день безслав'я.
Звитягу заплямив, народну честь поправ
І Австерліц, як тать, в історії украв,
Поміж трофеями знайшов колун щербатий,
Та й ну робітників, міщан, селян рубати;
Захланний канібал, неситий людожер,
Він трупами укрит увесь Сіте-Бержер
І, власну присягу подавши на глумління,
Убив закон і суд, порядність і сумління,
І людяність, і честь,— надії лиш не вбив...

Що, рідна Франціє, з тобою він зробив?
Всі ріки він залив, від Сени до Гаронни,
Твоею кровію, щоб доп'ясти корони;
Він мав дістать Кламар, натомість Лувр дістав
І чоботом брудним тобі на горло став...
Ось що накоїв він; я барви не згущаю;
І от тепер, коли в обуренні, в відчаю,
Жахаючись мари цього тяжкого сну,
Жадаючи розбить цю змору навісну,
Ми кричимо на гвалт, мов сурем рев мідяний:
— Народе, уставай! До бою, громадяни!
Ударте виродка, громить з усіх усюд!
Нехай воскресне день; нехай устане суд! —
Та ми, покривджені, вітчизни вірні діти,
Ми, жертви злочину — тепер самі бандити!
Ми хочем свар і чвар, і розбрату, й різні!
Ми хочем запалить пожеж огні грізні!

То значить знехтувать цинічно всяким правом,
Буть підлим, капосним, на лиходійство бравим,
Назватись цезарем — нікчемі без пугтя,
Душити всяку мисль, усякий рух життя,
Загальмувать ходу суспільного прогресу,
Понівечить закон, знести трибуну й пресу,
Ввіткнути нації, як звіру, кляп у рот,
Спиратись на штики на все готових рот,
Гнобить народ новим єгипетським полоном,
Віддать його на жир зажерливим Тролонам,
Бо, бачите, колись у давнину ту роль
Виконували пан, єпіскоп і король,
Пустити з'їдь левів собакам на поталу,
Нагарбати собі двірців і капіталу,
Сатрапом бучно жить, усіх і все чавить,
Пиячить на миру, блудити вочевидь,

В заслання завдавать чи брати на тортури
Стійких противників тупої диктатури,
Держати яничар мов той султан-душман,
Чинити зраду й гвалт, убивство і обман,—
Це все — народе, чуй! — це все тепер чеснота...

А битись за права, що їх гнітить підлота,
Крізь бурі і громи, крізь дим і фіміам
Кричати у лице тиранам-коліям:
— Грабунок ваш отець, а Кривда ваша мати!
Нехай солдати в вас, нехай у вас гармати,
Нехай на бідний край наліг кошмарний страх,
Нехай колоси ви, а ми лиш пил і прах,—
Анум, поборемось, анум, спитаймо долю,
Ви за неправду й гніт, а ми за правду й
волю! —

Показувать рови й могили кладовищ,
Гукать розпачливо із свіжих гробовищ:
— Французи, бійтеся узяти на сумління
Конання страдників, вдів і сиріт квиління!
О Франціє! Невже недолюдок Нерон
Тобі справлятиме ганебний похорон?
Воскресни! Стань над ним, поверженим
драконом,
З мечем в одній руці, а в другій із законом! —
Каратись, мучитись, вигнання хрест нести
Й душею чесною волять до кари-мсти,
І викривать обман, і таврувать безчинство,—
Це все — о боже, чуй! — це все тепер
злочинство...

1853

STELLA *

Над морем на піску я спав береговому,
Та вранішній вітрець нічну прогнав утому,
І я прокинувся. Побачив я вгорі,
У небі сяєво досвітньої зорі,
Що в ніжній білості світилась чарівливо.
Погожий аквілон гнав хвилю бунтівливу,
І хмара, танучи, неначе пух, плила.
Ця ясність мислила, сміялася, жила,
Вона круг темних скель смиряла хвилі сині;
Здавалось: душу я побачив у перліні.
Ще панувала ніч над обширом земним,
Та небо усміхом палало осяйним.
На щогли схилені лилося срібло ніжне,
Був чорний корабель, та парус — білосніжний.
Чайки, зібравшись на кручі кам'яні,
Дивились на зорю в ясній височині,
Мов птиці з полум'я там споглядали вроду.
Безмежний океан, подібний до народу,
Стелився назустріч їй і тепло рожевів,
Неначе обійнять світило він хотів.
Любов була навкруг розлита невимовна.

* Зоря (лат.).

Край ніг моїх трава тремтіла, щастям повна,
В гаю дзвінких пташок розпочиналась гра,
І квіт шептав мені: «Зоря — моя сестра».
Ще ночі довга тїнь простори огортала,
Та голос я почув — зоря мені сказала:
«Я та, що першою в досвітніх небесах
З'являюсь. Віру я покріплюю в серцях.
Нащадкам я свічу, як предкам я світила;
Мов камінь огняний, мене господня сила
Із праці кидає у ночі зле чоло.
Передо мною царств багато перейшло.
Я — дух поезії, що сяє над землею.
Світила Данте я, а в давнину — Мойсею.
Сам океан мені несе любові дань.
Устань же, мужносте! Чесното й віро, встань!
Творці, мислителі — угору йдіть, на чати!
Очам — розкритися і зорам — пильнувати!
О земле, розцвіти! Життя, загомони!
Заснули, проженіть свої ганебні сні!
Той, хто послав мене на подвиг урочистий —
То ангел Вільності, то Світла геній чистий!»

1853

РИМСЬКА КЛОАКА

Ось ляда. Опустім драбину. Лізьмо в льох.
Нехай там вартові під п'яний регіт шльох
У кості ріжуться, костирники закляті;
Нехай вигукують окличники горлаті,
Що продається раб — нумідець або дак;
Нехай між рундучків здійсмають кавардак
Ремісники міські й торговки підгородні,
Прислів'я сиплячи не надто благородні,—
Влізаймо.

Ух, який відразливий цей склеп!
Грязюка й темрява, і випари, і леп,
На стінах лепри струп і виразки-шпарути,
Тарантулів кубло, леговище отрути;
Страшна нора!

А над склепінням угорі
Синіє небо, й цирк ярує в дикій грі,
Квадриги гуркотять по древніх брилах бруку.
Там стільки гомону і гулу, грому й грюку!
На форумі народ хвилюється давно;
В Остійській пристані причалює судно;
Скрізь арки висяться, а на стовпі окремім
Божеественні брати-близнята — Ромул з Ремом,
Одне й друге маля вовчицю мідну ссе;

А трохи далі Тібр свій тихий плин несє,
Корови й буйволи ідуть до водопою,
Із морд вода спада хрустальною крупою.
У всі кінці біжать підземні хідники;
Де-де проткнулися назовні душники,
Смердючі та гидкі, а для свиней знадливі;
Тут ріки буркотять по буйній літній зливі;
І через щілини опівдні набіга
Проміння сонячне, мов чарівна снага;
Рябіє ген стіна, мов зебра та муруга,
А далі зяє тьма, зловонна, осоруга;
З долівки щось юшить, мов патока пливе.
Пускає випоти каміння плитове;
Вершать свої діла тут морок і зараза...
Наскакує впрожог пацюк на дикобраза;
Вужі звиваються, мов чорні блискавки;
Ганчір'я й черепки, зацвілі стояки,
Баюри в закутках, болотне жабуриння,
Між ним хлюпочуться якісь гидкі створіння;
На стелі павутинь сплетіння розрослись,
Внизу кишить гаддя, кругом драгліє слизь,—
Усе копошиться, куйовдиться, плазує,
Мов гідра в хаосі, що лихо всім віщує...
Он, причаївшись, глитають щось звірки;
Узорні лишаї, мов сріберні зірки,
Одсвічуються десь рудими ручаями,
А сморід вигнав би і стоїка із ями;
Усюди ятряться гноїсті пухири,
І зверху лопотять крильми нетопірі,
Немов ті голуби серед троянд квітучих;
У катакомбах цих, у померках гнітючих
Неначе чується бурчання парок-прых...
Ступай тут бережно, щоб часом не застряг,
Не спотикайся на жаб, углиб не провалися —

Бач, сходи трухлі ген у прірву простяглися,
Де ледве мріється безформений масив.

Недоїдки потрав, недогнилки м'ясив,
Прогірклі пахощі в цвітних персидських
склянках,

Тази, де милися гетери по гулянках,
Офіри ідолам, що назарей зборов,
І гладіаторів і мучеників кров,
Убивства потайні й нечисті поцілунки,
Химерні варива Канідії-чаклунки,
Драглі, що виблював жерун-Трімальхіон,
Всі римські мерзощі,— ім'я їм легіон,—
Усьогосвітній бруд притьмом сюди стікає,
Крізь шпари цідиться, крізь пори просякає.
Там угорі живуть, багрять уста червцем,
Співають, люблять, п'ють — і вже гниють
живцем;

Зловісну язву всяк під квітами скриває,
А пошесна ропа в це гноїще спливає.
Це стік для нечистот, це гроб світам старим...
І Рим увесь отут, високославний Рим,
Величний в подвигах, злочинний в пануванні,
Загруз без вилазу у цій мертвотній твані.
Як вічна пустота, чорніючи, зія
Всепоглинаюча бездонна озія;
Бабуся виверта сюди кінву іржаву —
Помиї чи сміття, історія — державу.
Суцільна моторош трущоба ця жахна,
Вселенське звалище гнилечі й порохна,
Лакміття й покиді, непотрібу й посліду...
А в самій глибині, де зроду навіть блідо
Не блимне світло дня, вітрець не повійне,
Громадиться якесь чудовисько гнійне;

Колись живі ества, тепер брудкі здохляки,
Хлящем розкидані черевця, очі, хляки,
Тут скліють щелепи, а там скелет заляк...
Проходиш уперед, затамувавши ляк,
І дивишся на цю злиденну скирту гною,
Забрьохану дотла багнукою кальною:
Не знати, чим була та погань на землі ---
Чи псине стерво то, чи цезарі гнилі.

1853

ПІСЕНЬКА

В віках сія його величчя.
П'ятнадцять літ
Його потуга войовнича
Стрясала світ.
Його здіймала перемога
На верх подій...
А ти мавпуеш якомога,
Малий мавпій.

Він часто сам ходив до бою,
Як лев, і вів
Крізь пекло всюди за собою
Своїх орлів.
Він без вагання довірявся
Судьбі сліпій...
А ти лиш золота накрався,
Малий мавпій.

Він не одну було столицю
Своєю звав,
З них, мов корсети, силоміццю
Фортеці рвав;

Добув він штурмом сто бастілій,
Рвачкий борвій...
А ти з повіями лиш смілий,
Малий мавпій.

Світами гнав він по роздоллю
Під грім літавр,
В руках тримав він людства долю,
І меч, і лавр;
Любив він величі і слави
П'янкий напій...
А ти п'єш кров людську, лукавий.
Малий мавпій.

Як він упав у невблаганну
Довічну ніч,
Розверзлись хлані океану
Йому навстріч;
Він шез у вирі, велет дужий,
Як дух грізний...
А ти утопишся в калюжі,
Малий мавпій.

З книги
„ЛЕГЕНДА ВІКІВ“

СУМЛІННЯ

З дітьми своїми враз, в одежах з грубих шкур,
Розчіхраний, увесь зчорнілий серед бур —
Так Каїн утікав з-перед лица Єгови.
Вже вечір западав, коли розливець крові
Спинивсь у стіп гори на краю рівнини.
Тут жінка втомлена, задихані сини
Говорять: «Ляжмо тут на землю й переспімо!»
Ліг Каїн, та не спав і лежачи думав німо,
Піднявши вгору зір. Аж серед неба — цить!
Ось око дивнеє, отверте, аж горить
І, не змигаючи, на нього з тьми глядить.

«Я надто близько тут!» — промовив він,
тремтячи.
І жінку змучену, синів розбуркав сплячих,
Тікати далі став, покинувши нічліг.
Спішив так тридцять день і тридцять ночей біг.
Ішов блідий, німий, тремтів при кожному звуці,
Скрадавсь, не смів зирнуть назад, в глухий
розпуці,
Без поясу, без сну. Дійшов над морський вир
В країні, що пізніш прозвалася Ассир.

«Тут станьмо! — мовив.— Тут безпечна нам
приміта.

Лишілось тут. Оце ми вже на краю світа».
Та скоро тільки сів і вгору зір підвів,
Те саме око знов посеред неба вздрів,
І кинувсь зо страху і мало не зомлів.

«Сховать мене!» — кричав. Заперши дух у собі,
Глядять сини, як дід трясесь, мов у хоробі.
До Явеля, вітця тих, що в степах живуть
В наметах повстанних, промовив Каїн тут:
«Ось відси протягни крило намета, сину!»
Розвили, мов стіну, поставили тканину
І олов'яними вагами вниз стягли.
«Не бачиш вже ніщо?» — сидячи на землі,
Спитала внучечка, Цілля золотокоса.
А Каїн відповів: «Те око бачу й досі».

Юваль, прабатько тих, що на торжища йдуть,
У труби граючи, і в барабани б'ють,
Сказав: «Ось я зроблю гарнішую заслону!»
Зробив із бронзи мур, скрив Каїна у ньому.
Та Каїн рік: «Глядять те око все на мене!»

І Енох рік: «Зробім укріплення страшенце
І вежі, щоб ніхто і підступить не смів!
Збудуймо город тут і замок нездобутий,
Щоб діда там сховать, самим безпечним бути!»
І ось Тувалькаїн, отець всіх ковалів,
Великий город тут побудувать велів.
І поки будував, брати в степах гуляли,
Синів Еносових і Сіфових стріляли.
І проходящим всім із лоба рвали очі,
Пускали хмари стріл до зір супроти ночі.

Ось став з граніту мур, де був хиткий намет;
З заліза штабами пов'язано каміння,
І город став немов пекельнее творіння.
Тінь з веж ширила тьму по рівнині геть-геть.
І грубий був той мур, немов гора розлога,
На брамі ж напис був: «Тут не впускають
бога».

А як скінчили мур --- то радість! то весілля!
І діда завели у вежу кам'яну.
Та він стояв сумний, лячний. «Дідусю, ну,
Не видно ока вже?» — рекла, тремтячи, Цілля.
А Каїн відповів: «Ні, й тут воно глядить!»
Тоді сказав: «Хочу я під землею жить!
Живий зариюся в могилу, сам, безпарно,
Нікого більш не вздрю, ніхто мене не вздрить».

І викопали рів, і Каїн мовив: «Гарно!»
Потому сам у той підземний льох спустився
І сів на стільчику, і тьмою оповивсь;
Зверху забили вхід, замурували ціло,—
Глянь — око в гробі ще на Каїна гляділо.

1857

ДВА ЖЕБРАКИ

ПОДАТОК — СВЯЩЕННІЯ ІМПЕРІЇ
ДЕСЯТИНУ — СВЯТОМУ ПРЕСТОЛОВІ

Звуть Цезарем того, ім'я Петра цей має,
Той стереже людей, цей молитви читає.
Сидять у засідці, де повертає шлях,
З пищаллю в кулаку і з чашкою в руках,
І трусять гаманці і ділять копійчини.
Вони тут владарі й здирають на рубіни
З тих злидарів, хто сам не мав чобіт в житті.
Закони й догмати — це чагарі густі;
Старезних божих прав кущі сплітають віття,—
І вільно жебрати в похмурому страхітті.
Ніхто не утече! Стій! Хоч-не-хоч, плати,
Коли крізь чорний ліс святинь проходиш ти.
Із давніх ще віків від рабства лоб впріває
В народу, що в бридкій темноті десь блукає.
Ісусе, це за них моливсь ти під хрестом!
Як парії, вони живуть своїм трудом,
Як мученикам, їм розжарюються грати
Усе обходить їх: є болячок багато,
Багато є недуг, що їм не злікувать,
Багато є малих, яких їм годувать.
От багачі й сидять, канючать край дороги:
Голодний цей олтар і трон отой убогий.

1872

ВІДПОВІДЬ МОМОТОМБО

Хрестіння вулканів — старовинний звичай, ще з початку завоювання. Всі кратери Нікарагуа були тоді освячені, крім Момотомбо, звідки не повернувся ні один з священників, посланих поставити там хрест.

Сюїв. «Подорож у Південну Америку».

Щоб покінчити враз із струсами землі,
Рішили охрестить іспанські королі
Вулкани всі, що є до краю небозводу.
На це вулкани всі дали державі згоду,
І лиш Момотомбо один не захотів.
З наказу папського багато хто з попів,
І дароносиці і очі звівши вгору,
Завзято рушили на ту підступну гору,—
Наверх чимало йшло, ніхто не йшов згори.

Колос Момотомбо, облісілий, старий,
Що біля моря спиш, а кратер твій тіару
Понад округою підносить із пожару,—
Ми нині знов зійшли на твій жахливий краї.
Чом не приймаєш ти Христа? Відповідай.

Спинились лав густих розпечені потоки,
І голос прогрімів Мсмотомбо глибокий:

«Не до вподоби був наш давній бог мені.
Цей скнара золото ховав собі на дні;
Він поглинав людей, і шелепи у нього
Аж почорніли всі од м'яса півгнилого;
В його печеру міг спуститись тільки мрець;
Цей склеп оздоблював жадний до вбивства
жрець;

Сміялись кістяки в розколинах; озера
Стікали кров'ю жертв на втіху людожера;
Він, дикий і глухий, тримав гадюк в руках,
І труп скривавлений стирчав в його зубах.
Страхів'я це блакить небес чорнило бридко,
На нього гримав я із глибини нерідко.
Коли ж прийшли човни із білими людьми,
Звідкіль приходить день з імлістої пільми,
Я добре їх прийняв, довірившись їм ширю.
Гадав я,— в білого душа така ж, як шкіра,
Що білий, мов той сід, лагідний і ясний,
Що бог його, мабуть, ласкавий і чуйний,
Не вимагає він мерців собі на страви.
Радів я — геть піде той жрець старий,
кривавий,

Коли ж побачив я, щб став новий чинить,
Коли побачив я, як факел той чадить,—
Аж хмара до небес похмуро й страшно
в'ється,—

Що «інквізиція свята» у вас він зветься;
Коли побачив я, як Торквемада в вас
Дикунства ніч жене, несе світанку час,
Як учить він людей спастись, які методи
В святої церкви є, щоб просвіщать народи;

Коли побачив я, як, жеручи малят,
По Лімі жадібно тріщать костри уряд,
І казиться вогонь; як племінь язиками
Жіночі перса враз охоплює стрибками;
Коли я сам відчув, що душить мене дим
І з площ автодафе тхне смородом густим,—
Я, що лиш темряву палю у себе в печі,
Я зрозумів, що був мій захват не до речі.
Я придививсь, який це бог з чужих держав,
І вирішив собі: чого б то я міняв!»

1859

МИЛОСЕРДЯ ДАВНІХ СУДДІВ

Катівні в давнину даремно не стояли.
Годин з чотири, з п'ять, не довше, в них
бували,—
І йшов туди юнак, а дід вертав назад.
Суддя з законами, з своїм мистецтвом кат
Вкрай стомлювались там, мішавши з римським
правом
Розпечений метал, над м'ясом тим кривавим
Не шкодували сил, щоб впертість побороть.
В руках їх мускули, волосся, жили, плоть
Тремтіли, й страдник вив, бо фібри
роздирались,
А нерви до глибин з нестерпних мук
здрігались
І оберталися на клавіші живі,—
І грав агонію на них Вуглан в крові.
Та вірте, що в душі у нього, Фарінаса
Й Левера не сама злоба чи лють вилася:
Закутих в'язнів суд, доводилось, просив
І цукром доброті тортури солодив.
Мовчання суджених бувало суд смутило —
Іх ніжно він благав, калічачи їм тіло.
І судді лагідні, мов люблячі батьки,

Із умовляннями, з жалем за біль такий,
Схилялися до губ, очей стемнілих, тьмяних,
До згаслої душі, ждучи визнань жаданих.
Паск'є надією вмирущих дратував,
Боден замученим латинський вірш читав,
Деланкр наводив текст з улюблених ідилій,—
І часом плакали ці ніжні крокодили.

1870

ЖЕРУНИ

У них є прізвиська: Великих чи Грізних,
То — Славних, то — Малих. Та й апетит же
в них!
А хто вони? Це ті, хто нас жере. Всі люди,
Життя, майно і труд — пожива їм усюди,
І нас жеруть вони. Хто право дав їм? Бог.

Вони живуть. А в нас — ні примх, ані вимог;
Немов той вітерець, година по годині
Біжать, і рід людський — лише минущі тіні.
Чи схожий голос в них на грім? Який у вас,
Такий і в них. А чи нездужають? Не раз.
Чи сильні? Як і ви. Красиві? Як сказати.
А душі? Як і в вас. Хто породив їх? Мати.
У них, щоб вас гнобить, фортеці є, й рови,
Й палаци з тюрмами. А будував хто? Ви.
Які ж вони на зріст? Такі ж, як ми з тобою.
У них жахлива є служниця, звать — війною,
В них чорний є лакей на ймення — ешафот,
У них є геть усе, щоб осідлать народ,
Щоб кожен був — монарх, владар, король,
величність,

Для гологрудих дам — султан, для бонз —
предвічність.

Вони, завдячні всім примхливиці-судьбі,
Лиш істини рекуть, і кожен сам собі
Понад усіх людей, над всесвіт важливіший:
«Мій доказ» на жерлі гучних гармат він пише.
Який же розум в них? Обмежений. А хіть?
Безмежна. А діла? Увагу-но зверніть.

Оцей, що закував країну у кайдани,
Живе під захистком Великого Івана,
В снігах нещасний свій народ радий сховать.
Ховає й Польщу він, — її слід покарати,
Бо ще, зухвалиця, живе. — Ця королева
Щаслива, молода, неграмотна, рожева,
Жорстока, як і всі; її наука вся,
На жаль, це «трон» і «кат», а більше ні слівця.
Той промовляв ім'ям любимого святого,
З розп'яттям, відблиском від неба золотого,
Вів хмурні дні життя злочинного свого
В молитві й роздумі, не боячись того,
Що тінь його хреста скидається на плаху. —
Той, бунтівні міста стрічаючи по шляху,
Від Іруна палив по Кадікс, грабував,
Із бранців кожного десятого стріляв
І врешті зголосив: — Кладу я край розстрілам,
Бо я культурний теж! — А там додав: — Хай
ділом

В нас ріки доведуть, що в нас володар є,
З потоків крові хай народ мій пізнає,
Де саме відбулись у короля походи! —
А той он — цезар він найгіршої породи:
Хоч лаврів і нема, та грошики здере;
От і рушає він; що ж робить він? бере,

Привласнює; що? все; бо все — корисна
справа:
Провінції, мерці, Мец, Страсбург і — неслава;
Те Бісмарк робить знов, що Меттерніх
зробив.—

А батько он того Венецію збомбив,
Вернув Бастилію під Шпільберга вершини.—
А цей візирю дав свою дочку в дружини;
Дочка ж неправою доріжкою пішла,
Законам всупереч, хлоп'ятко привела;
Дід задавить звелів онука.— Цей з жінками
До сивих днів валявсь, уславлений шинками,
А там сказав собі: — Я теж Наполеон;
А що, як я багрець вдягну та вкравду трон? —
Вдягнув багрець, з'явивсь в крові... От де
зразок їм!

Найменш путящий з них бува найбільш високим.
Серця в них кам'яні і зуби хижака.
Сп'янив їх фіміам, покірливість гидка,
Пожадливість і жах; їх сяйво — тьма Ереба.
Та щоб напитись їм, багато крові треба!
Дає війна її. До голоду б прийшлося —
Багато націй є в поживу їм.

Аж ось
Відплата! Жерунів жеруть. О таємниці!
— Які ж царі смачні! — казав гробак
в гробниці.

1874

БІДНІ ЛЮДИ

I

Ніч. Зачинена добре убога хатина.
В хаті темно зовсім, бо вже пізня година,—
Тільки мріється, начеб у чорній тіні
Висить мокра рибальська сіть при стіні;
У далекому закутку мисник видніє,
А на йому убоге начиння ясніє;
Ліжко видко й заслони спадають над ним,
Біля його постіль на помості старім,—
П'ять маленьких діток сплять, в кубелечку наче.
У печі блима вогник і світло тремтяче
Червонить темну стелю. Склонившись, бліда
Жінка молиться й думку турботну гада.
То їх мати. Сама. На дворі десь, ревучи,
Вітру, небові, ночі, туманові, кручі
Кіда чорне ридання страшний Океан.

II

Чоловік десь на морі. Він в бурю, в туман
Йде на герець завзято: рибалка він зроду!
Він пливе, не зважає на дощ, на негоду,

Бо голодні дітки. Виплив,— темно було,
Сходи в пристані море зовсім залило:
Править сам він човном на чотири вітрила,
Жінка вдома лишилась, старе дещо шила,
Потім невід справляла, робила гачки,
Приставляла в печі до багаття горшки,
Потім богу молилась, як діток приспала,—
Він самотній (а хвиля щораз набігала).
Він пливе по безодні понурій, скрізь тьма...
Тяжкий хліб! холод, ніч; ні зоринки нема.
Між валів навісних, там де хвилі мов гори,
Місце єсть дуже рибне в безмірному морі.
Місце темне, рухливе, непевне, страшне,
Та вже срібная риба його не мине.
Невеличке воно,— вдвічі більше, ніж хата.
Ніч осіння на дощ та тумани багата!
Щоб знайти тее місце в пустелі хибкій,
Пильнувать треба хвилю і вітер швидкий.
О, він мусить тепер пильнувать при демені!
Край човна повзуть хвилі, вужі ті зелені;
Котить чорна безодня безмірні вали.
І від жаху всі снасті в човні загули.
Він на морі студенім Жанні споминає,
А Жанні його кличе і плаче; стріває
Думка думку у тьмі. Думки — серця пташки!

III

Вона молиться. Скиглять так прикро чайки.
Мов на сміх... Йї каміння підводні здаються
В океані лихім... Мрії тяжкі снуються
В її думці: рибалки по морю пливуть,
Розлютовані хвилі їх кидають, б'ють...

А байдужний дзигар б'є, мов кров тая
в жили,—
Кида в вічність таємную, хвиля по хвилі,
Доби, дні; то весна, то зима настава;
Кожний стук той в безмірних світах відкрива
Людям,— зграї шулік і голубок,— без впину
То колиску одним, то другим домовину...
Вона дума, гадає,— ох, злидні які!
Ходять босі і літо і зиму дітки.
Опріч яшного хліба нічого немає,
Боже! вітер, як міх той ковальський, бурхає!
Берег наче ковадло лунає, мигтять
Зорі в чорному там урагані, летять,
Мов над огнищем, іскор рої. В сій годині
Північ, мов танцюристка в едвобній личині,
Скаче, світить очима, регоче й гуде.
Північ мовби таємний розбійник іде,—
Чоло вкрите дошем, вітром, бурею-млою,—
Схопить бідну тремтячу людину рукою,
Брязне раптом об скелю, об бескид страшній.
Меле! хвиля тлумить крик рибалки гучний.
Чує бідний рибалка — човен потопає;
Тьма й безодня — розкриті... і він споминає,
Свій причал і у промінні берег рідний!
Серце темне, як ніч. Думок рій тих сумний
Її мучить. Тремтить вона й плаче.

IV

О, бідні
Ви, рибальські жінки! страх сказати:
«Всі рідні,
Батько, милий, брати і сини, вся любов,

Все в хабсі тому!.. серце, тіло і кров!».

Боже! хвилям віддатись — то звірам

віддатись.

Ох! ті ж любії мусять на хвилях гойдатись!

Син матрос там і батько-керманич пливе,

А у сурму гра вітер над ними, реве,

Розвива свою довгую, буйну чуприну...

Вона в розпачі, може, у сюю годину!

Що там з ними,— ніхто про те певне не зна;

Вони мусять боротись з тим морем без дна,

Навкруги їх темнота і зорі не сяють,

Вони ж дошки й вітрила шматок тільки

мають!

Гірка доля на берег потім вибігать,—

Хвиля рине — «віддай їх» — на неї гукать.

Леле! що ж відповідь на те тяжкее горе

Безпросвітнее, вічно турботнее море?..

Ще смутніша — Жанні. Чоловік її — сам!

В ніч лиху, мов під смертним страшним

покрыттям,

Безпомічний, дітки ще маленькі... О мати!

Кажеш: «Дітки малі, батько сам!» Що казати!

Як зростуть, будуть вкупці з отцем при веслі,

Скажеш, плачучи: «Ох, чом вони не малі?..»

V

Плащ бере вона й світло.— «Час глянуть на
дворі,

Чи вертається він, чи не тихше на морі,

Чи світає, чи ясно маяк той блищить.

«В путь!» — і вийшла. Вітрець іще ранній

мовчить,

Ще не віє. Нічого нідé. Тьма на морі.
Не біліє ще смужка в далекім просторі,
Найчорніше на світі — се дощ світовий.
День непевний, тремтячий встає, боязкий.
Мов дитина, зоря, народжаючись, плаче.
Йде вона. Ще не світиться світло тремтяче
По хатах. Коли раптом, шукаючи шлях,
Вона вздріла сумне, мов живе щось. В очах
Перед нею хатина похилая стала.
Ні вогню в ній, ні світла. І буря хитала
Двері. Стріха на стінах старезних тряслась,
І солома злиденна од вітру вилась,
Наче річка руда, каламутна, широка.
«А! то ж тут живе та вдова одинока,
Що казав чоловік мій, слаба й не встава.
Дай одвідаю, як там вона пробува».
Жінка стукає в двері і слуха; немає
Ані гуку. Жанні морський вітер проймає.
«То ж недужа! а діти! десь хліба нема!
Двоє їх,— так вона ж удовиця сама!»
Стука ще. «Гей, сусідко!» — уголос гукає.
В хаті тихо, як перше. «Ох, боже! — мовляє.—
Вже ж і спить! доки маю на неї гукать?»
На сей раз,— наче мали б вони почувать
Якусь жалість таємную,— двері сумнії
Одчинилися тихо в темноті самії.

VI

Увійшла. Освітилася хата німа,
Що стояла над морем шумливим сама,
Мов крізь сито, крізь стелю вода протікала.
У кутку якась постать страшлива лежала;

Нерухома, навзник лежала вона,
Боса, око тьмяне, вся подоба страшна;
Труп; — колись була мати і дужа й щаслива.
Се голодної смерті кара розпачлива;
От що робить з людей боротьба та тяжка!
На солону одкинулась мертва рука
І звисає холодна, важка, посиніла,
Мов від жаху вуста свої мертва відкрила,—
То ж душа, вилітаючи з тіла того,
Смертний видала крик; чула вічність його.

Близько ліжка своєї померлої неньки
І дівчатко й хлоп'яточко, дітки маленькі,
Усміхаючись, спали в колиці удвох.
Мати, чуючи смерть, їх укрила обох:
Ноги вкрила плащем; фартушиною тіло;
Вже саму її смертною тінню покрило,—
Хай не чують вони, як зникає тепло.
Похолоне вона,— їм щоб тепло було!

VII

Тихо сонних двійко у колиці гойдалось,
Ясне чоло і тихе дихання. Здавалось,
Що не збудить ніщо тих сиріток зо сна;
Навіть суду останнього сурма гучна.
Бо той суд не страшний для того, хто
невинний.

А надворі, неначе потоп, дощ невинний.
Вітер віє крізь стелю і лється вода,
Часом крапля на мертвеє чоло спада,
По лиці, мов сльозина, покотиться тихо...
Гудуть хвилі, мов дзвони, віщуючи лихо.

Мертва слуха безтямно ту тьму таємну.
Тіло наче шука свою душу ясну,
Просить янгола свого віддати її знову.
І здається, що дивну провадять розмову
Бліді вуста і око журливе, сумне:
«Де поділи дихання ви? — Погляд твій де?»

О, живіте, кохайтесь, первістки зривайте,
Розкошуйте, танцюйте, вино наливайте!
Як у темному морі кінець всім струмкам,
Так в кінці дає доля утіхам, діткам,
Матерям, що діток як ті квіти кохають,
Поцілункам, що душу людську осліпляють,
Співам, усміхам, милій любові ясній,
Всім — холодний спокій у могилі німій!

VIII

Що Жанні біля мертвої тої робила?
Що вона своїм довгим плащем так укрила?
Що зробила Жанні, із хатини йдучи?
Чого серце їй б'ється? Чого, тремтячи,
Поспіша в суточках там швидкою ходою?
Навіть глянуть боїться назад за собою?
Що у темряві, в хаті, турботна, чудна,
Там ховає на ліжку? Що вкрала вона?

IX

Як додому прийшла вона, скеля біліла
Берегова від моря.— Прийшла вона й сіла
На стільці біля ліжка, бліда. І чоло
На подушку склонила, їй прикро було,

І уривчаста мова зривалась часами.
Хиже море здаля гомоніло валами.

«Бідний мій чоловік... Що казатимеш ти?
Стільки клопоту й так,— треба ще принести!..
П'ять своїх на руках! батько завжди в роботі.
Мало праці тії... ось йому по охоті
Я іще додала!.. Чи се він? — Ні.— Нема.
Буде бить,— і є за що,— скажу я сама!
Негаразд... Чи не він? — Ні.— То й добре...
Торкнув

Хтось у двері немов... Ні. Коли б повернув
Неборак, то тепер я б злякалась його!»
І тремтіла Жанні з непокою того.
Обгорнули її думки тяжкі, самотні
І в турботі поринувши, мов у безодні,
Ні на гуки вона не вважа́ у дворі,
Ні на крик чорних птах, що кружляють вгорі,
Ні на вітер лихий, на прибої страшнії.
Раптом гучно відкрилися двері яснії,
І в хатину з дверей промінь світла упав;
На порозі рибалка із неводом став;
Сіть як хлюща.— «От влови!» — веселий
Мовляє.

Х

«Ти се?» — крикнула вголос Жанні й пригортає,
Мов коханця, вона чоловіка свого,
І цілує в нестямі свитину його.
«Я се, жінко!» — промовив рибалка їй мило,
Йому хатне багаття чоло освітило,
Добре ж серце йому освітила Жанні.

«Я летів. Чистий ліс — тії хвилі страшні». —
«Так негода була?» — «Страх!» — «А влови?» —
«Не дуже.

Та ось я коло тебе, — й про все вже байдуже!
Не піймав я нічого і невід подер!
То сам чорт, певне, з вітром літає тепер.
Що за ніч! просто пекло якесь! Я боявся,
Що мій човен потоне, бо й шнур перервався.
Що ж ти тут поробляла? Скажи лиш мені!»
Затремтіла й збентежилась бідна Жанні.
«Я? Та що ж! — відмовляла: — як завжди,
нічого...

Шила перш, прислухалась до гуку морського —
І боялась... Тяжка ся зима, — та дарма»...
І тремтячи, мов щось провинила, сама
Почала: «От іще я сказати тобі мала:
Вмерла наша сусідка. Чи вчора сконала,
Чи надвечір, як ви були в морі, — хто зна!
І діток малих двоє лишила вона:
Хлопчик, — зветься Гільом, та Мадлена —
дівчатко,
Той не ходить, а ся теж мале немовлятко.
Бідна жінка! Тяжкий їй був хліба шматок»...

Чоловік став поважний — і геть у куток
Кинув шапку бідарську, змокрілу до лиха.
Став потилицю чухать... — «Чорт зна! — мовив
стиха. —

Тепер п'ятеро маєм, а то ж буде сім!
Вже й тепер в лиху пору не раз ми зовсім
Без вечері лягаємо. Що ж тут почати?..
Ба! тим гірш! я не винен! Це — богові знати.
Чоловікові трудно доходить тих справ.
А нащо ж в тих пискляток бог матір забрав?

Дрібні, дрібні дітки!.. Як тут ладу добитись?
Щоб те все розуміти, то треба учитись.
То ж не скажеш: «робіте» малятам таким.
Жінко, йди лиш до їх! страшно буде малим,
Як проснуться! самісінькі й мертвая мати!
То ж покійниця стука до нашої хати:
Заберімо у гурт, відчинімо діткам!
На коліна малеча злізатиме нам.
Будуть рідними нашим п'ятьом, будуть жити!
А як прийдеться з нашими вкупі жити
Те дівчатко маленьке і теє хлоп'я,
То, дасть бог, більше риби ловитиму я.
Хліб — з водою, робитиму більш, не журися!
Так кажу! Йди по їх!.. Та чого ж ти?
Гнівишся?
Завжди ти моторніша бувала-таки!»
«Ось! — мовляла, відкривши малих:— ось
дітки!»

1854

СОЦІАЛЬНЕ ПИТАННЯ

О, муки кволого! О, злигоднів безодні!
Жахливу дівчинку побачив я сьогодні,
Маленьку, літ п'яти; вона брела кудись;
В її літа, мабуть, їй більше б придались
Цукерки і ляльки,— та радощів не знала;
Здавалось, дівчинка, що вигляд жертви мала
Чи велетня, що впав в нерівній боротьбі,
Казала богу: що зробила я тобі?
Бог? Ні. Це слово їй чуже. Мудрець —

вивчає,

Дитина ж — мучиться. Обдерта, у відчаї,
Бліда, приречена в житті до згубних чар,
Ішла вона між нас, поміж байдужих пар,
Мала, з великими відлюдними очима.
Кривився рот її під зморшками гіркими,
І жах з'являвся нам з дитячого лица,—
То голод, спрага, тьма, скорбота без кінця.

Поденка, вічності прокльоном геть зім'ята!

Сміх раптом залунав — її то рідна мати!
Вона, регочучи в шинку на голос весь,
Мов і не думала, що хтось блукає десь,

По вулиці бреде, тремтячи, без хатини,
Під снігом і дощем, якась мала дитина,
Що це — її дочка, сумне те маленя.
Для матері воно — не більш, як цуценя,
Так само це дівча не помічає жінка,
Як не цікавила б метелика личинка.

Вона сама колись така ж, як та, була,
Та замість Марготон нове ім'я взяла
І стала співами, мабуть, із злої долі,
Принаджувать мужчин. Обидві — напівголі,
Ця — в безсоромності, в убогості — ота.
На лобі в матері страшний квіт розцвіта.
Буває інколи, як ліхтарі засяють,
Із матір'ю дочка здибаються, — стрічають:
Своє минуле — та, своє майбутнє — ця.
Лячне видовище початку і кінця!
О горе!

Дівчинка продовжує мовчати.
Ця жінка, зрештою, чи справді її мати?
Так. Ні. Прохожий люд затримував свій рух,
Всяк здогади робив — ніхто не знав навкруг.
Нещастя — в темряві, а в янголятка цього
Хіба не може бути родини з дна міського?
І тиха дівчинка, під небом самотна,
Здивовано брела по вулиці, страшна.
Дитинка ні жива, ні мертва видавалась.
«Чие воно? І де ж матуся подівалась? —
Питались навкруги: — Чи знає хто з жінок?»
Ні. Хліб давали їй, вона несла шматок
Байдуже й вдячності ні слова не казала.
Мені ввижалось: вона в руці стискала
Незримі блискавки в погрозу усьому.
Вона дивилася, як в'язні — в стелі тьму,

У височінь небес, де постає світання,
Лише щоб гаснути; і риска в ній остання,—
І дика німота, і несвідомий зір,—
До нас волато все, як мовчазний докір.
Париж з палацами, трущобами глухими
Лежав перед її червоними очима
Непотребом якимсь — і з вуличних глибин
Не в силі кинуть зір вона до верховин,
Що звуться Пантеон, Собор чи площа Зірки.
Душі немає в ній, напевно,— здумать гірко,—
Не розуміє нас; це — темрява нічна
В людському образі блукає, навісна.
За привид цей малий чорнішого немає.
Яка безодня мук в мізерній крапці зяє,—
Дивується мудрець, а я дивився вслід
Цій гусельні,— бліда, мов огник той з боліт,
Зневірена в житті, ще не почавши жити,
Та встигнувши без сліз, без зойків, з тьми
сп'яніти,
Посунула собі босоніж у струмок...
В п'ять літ — Еріннія, Медуза — з пелюшок!

1875

З книги
„ЛИХІ ЛІТА“

Ви зневажали нас, та встав народ при зброї.
В нас діти — воїни, а воїни — герої,
Старі — мов велетні у ці знаменні дні.
Які ж кумедні ви, які ж бо ви дурні!
Коли побачите, налякані роззяви,
Що Франції народ підвівся величавий,
Коли побачите, що в вас немає прав,
Палаців і чинів, прибутків од застав,
Бо все впаде, що ви громадили, неситі,
Тоді як зможем ми свій перший крок ступити,
Ви спробуйте знов, розгублені, зліпите
Все, що розбилося в страшну падіння мить,
Вдаватимете ви, що дужі та хоробрі,—
Дарма! Історія з вас посміється добре.

1856

НАРАДА

— Питання головне для нас — це робітник.
Чи він до лютого, чи він до грудня звик?
Моя політика, — міністри, наслухайте, —
Всміхайтесь йому, та з ока не спускайте.
Тоді — пануєм ми. Усе підвладне нам.
А він радитиме і праці й ланцюгам.

— Це справа не легка! — Чому? — Ну як
зробити

Житло робітнику? — Я сквер велю розбити.
В казармі житиме він там, немов солдат, —
Вони брати. Від них я маю свій мандат.
— Бажає робітник харчів. — Я нагодую.
Раб одгодований, відомо, не гордує.
— Він мріє, щоб ввійшла дружина в його дім.
— Ну що ж, я накажу одружуватись їм.
— Бажає робітник ще й кращої оплати,
Величність ваша! — Я дозволю бастувати.
— Його приваблює мистецтво. — Слушно. Я
Відкрю дім такий, і дам йому ім'я
Знаменне — «Опера». Напівпристойні жарти,
Оголені жінки, народження Астарти.
Найкращих із повій ми дасть туди могли б.
Це зачарує. — Так, видовища і хліб.

Алє ж вино? — І це також на думці маю.
— А воля? Якщо він...— Його я розстріляю.

Незримо я ввійшов у бруд цього кубла
І вгледів: ти між них, Історіє, була.

1860

ПІД ЧАС ДЕСЕРТУ

- Мій брате, добрий лад у вас тепер.—
Мій брате,
Ви враз приборкали народ такий завзятий,
Як ці поляки, що були призвідцем бід.
- Мій брате, все тепер, спасибі вам, як слід.
- Скорили ви Париж, і Рим вам широ
вдячний.
- Єлачич — молодець! — А Муравйов —
обачний!
- У вас є Канробер, він вартий двох Бюжо.
- За вас я п'ю токай.— Я —ваше Кло-Вужо.
- Мій брате, ми були в незгоді між собою,
Але я вас люблю.— Я теж. І був війною
Незадоволений.— Хоч ми й перемогли,
Але боялись вас.— Героєм ви були.
- На диво мудрі ви.— Не більш ніж ви —
сміливі.
- Мій брате, чуєте ці вигуки щасливі?
Народ обожнює вас, владаря свого,
Він — біля ваших ніг.— Навколішки його
Поставлено у вас. Це — краще для корони.
Звеліли ви, і знов суспільство та закони

В країні ожили, світанок знов засяв
Без шкоди задля вас і задля ваших справ.

Царі та королі застольні ляси точать,
А тисячі мерців зневажливо регочуть.

1869

ШАХТАРОЧКА

— Тобі п'ятнадцять? — Ні, шістнадцять. —

— З Обен.— Там били вас? — Не били нас
Звідки ти?
кати,—

Вбивали! — Я чував — та шахта процвітає,
А шахтарі? — Шахтар — нічого він не має.
— Я знаю, що живе в підземній тьмі шахтар,
Нічого більш навкруг. Він каторжник, злидар.
Але ж бо ти — що ти робила там, дівчино?
— Як селище усе, як вся моя родина,
Я працювала. Су за цілий день платив
Мені начальник. Газ у шахті діда вбив.
Ударом каменя зламало ногу брату.
Усі ми — шахтарі: я, братік, батько, мати.
Так, праця нелегка. Начальник з нас знущавсь.
Вугілля гризли ми, коли вже хліб кінчавсь.
Он я худа яка, це все, що заробити
Змогла я.— Шахтаря, як негра, можна бити.
На жаль, це так.—Шахтар іде в глибінь,
в глибінь,
Він мусить працювать навколішки. Склепінь
Над ним висить тягар, як в погребі низькому.
Аж поки можна — йде й плазує він у ньому.

Він має втримати покрівлю навису.
І тільки згадує про сонячну красу.
Смерть входить з гуркотом туди, мов
грововиця.

Всі ницьма падають. І ті, хто залишиться
Живим — встає. Вибій, немов діра. Нема
Повітря. І шахтар у нім — черва німа.
Ще в нас пологий пласт. Біда як

крутоспадний:

Там виробіток менш і працювати складно.
Піт, холод, спека, дрож — ох, як страждаем
ми!

Це негаразд, що нам найважче між людьми.
В підземній тьмі круг нас примари ходять
хижі.

— Так, селянинові у найбіднішій хижі
Вільніше дихати.— Як важко дихать нам!
— Чому ж не скаржитесь? — Ми скаржились
панам,

І не загрожувать пішли — ми йшли прохати
Хоч трохи зменшить час, хоч трохи збільшить
плату.

— І що ж у відповідь? — Свинцю дали пани.

— О, не забуду я, як гнівались вони!

— Мій батько кулею убитий був...— А мати?

— У божевільні. Я повинна годувати

Ще братіка. І от я мусила ходять

Та жебрати. Але закон, бач, не велить,—

Затримали мене. Я мало розумію

Закони всякі там.— Хто ж ти тепер? — Повія.

1869

З книги
„ГРІЗНИЙ РІК“

СЕДАН

I

Тулон — ніщо, Седан — це жах.
Паяц трагічний,
Що вирок фатуму побив його логічний,
Раб злочинів своїх, з очей пов'язку зняв
І грізний хід подій, що ним зловтішно грав,
Побачив, у ганьбу затоплений глибоко.
На нього глянуло всевидящее око,
Що жодних лиходійств на світі не мина,—
І що ж сьогодні він? Примара, тінь, мана!
У прірву кинула його рука господня,—
Така нікому ще й не снилася безодня!
Загибель він свою в проваллі тім зустрів.
Суддя пророцтва всі в той день перевершив.

Той чоловік сказав: «Я королюю нині.
Ненавидять мене — боятися повинні.
Скоряться хай мені всі принци й королі.
Як дядько мій, я жах посию на землі.
Ну, що там Австерліц? Я знаю день брюмера.

Макіавеллі ум, високий хист Гомера
Служили дядькові в державі й на війні.
Я — з першим. Галіфе присягся вже мені,
Руе, Морні, Дев'єнн мені служити гідні.
Не взяв Мадріда я, ні Дрездена, ні Відня,
Ні Гданська, ні Москви, ні Мюнхена... Візьму!
Я хрест андріївський в морську повергну тьму,
Я стану владарем старого Альбіона.
Для влади злодію дарована корона!
Великим буду я. В невільники мої
Підуть — Абдул в чалмі, в тіарі — Мастаї,
В куничій шапці цар, у мантиї ведмежій.
Як на Монмартрі кров розлив я та пожежі,
То й Пруссію скорю. Таж спосіб є один —
Тортоні штурмувать чи штурмувать Берлін;
Взяв Банк — і Майнц візьму, це розуміє
всякий.

Стамбул і Петербург — з фаянсу дві собаки;
Еммануїл і Пій схопились за ножі,
Неначе два козли, що стрілись на межі,
З ірландцем гордий бритт зіткнулися лобами;
На Кубу йде Мадрид свинцевими дощами;
Жозеф, півцезаря, Вільгельм, аттіленя,
Вчепились за чуби; ну, буде їм гульня!
Я, вчора топтаний, я, блазень віковічний,
Над трони піднесусь, як судія величний;
Здобуду славу я без особливих чвар,
Високий — із низин, з болота — володар.
Великим Карлом стать із лже-Наполеонів —
Чудово! Декілька потрібно лиш мільйонів
Узяти в позику, та вибрати, як слід, —
Робив таке колись в Багдаді Аль-Рашид, —
Похмуру, темну ніч, коли поснули люди,
І щастя спробувать. Усе прекрасно буде!

Я Рейн переступлю, як Цезар — Рубікон.
П'єтрі гірляндами прикрасить свій балкон.
Маньян умер — Фросар живе; візьму Базена
На місце Сент-Арно. Та bestія учена,
Той Бісмарк — він фігляр. Комедіант і я
Не гірший. Хитрощі — ось певна путь моя;
Мій вірний друг — обман, брехня — моя
дружина.

Я, боягуз, — герой; кат, — слава я людина!
Вперед же! Мій Париж, то мій і рід людський.
Я переможно йду, і шлях мені ясний.
Лиш карту кинути повинен я уміло,
Бо доля та хистка, як на воді вітрило.
Завоювати світ — такий мій ідеал;
Я кулю всю земну наповню, як бокал.
Украю я Францію — Європу вкрасти треба.
Мій плащ — груднева ніч, покров мій —
хмури небо;
Не маю я орлів, та коршаки — мої;
Байдуже! Тьма навкруг! На трони, на краї!»

А був же білий день над Лондоном, над
Римом,
Над Віднем, — тільки він вважав себе
незримим!

Берлін із усміхом на нього чатував;
Сліпий, він темну ніч навколо уявляв;
Всі сонце бачили, він бачив тільки тіні.
Наосліп, навмання, без хисту, без уміння,
Опори жодної не маючи в борні,
Свій морок маючи за зорі провідні,
Цей самовбивця слав вояцтво наше славне,
Без хліба, без гармат, обідране, безправне,
Героїв Франції — в безодню, у п'тьму;

Хоч пастку вже було вготовано йому,
Вів армію він сам до урвища, до краю.

— Куди? — спитала смерть. Він одповів: —
Не знаю!

II

Ще Пліній, Емпедокл дали нам зрозуміть,
Що в темнім кратері ясна зоря горить,
І мали рацію. Коли якісь браміни
У зреченні життя вбачали шлях єдиний
І, щоб попасти в рай, в лахмітті вік жили;
Коли, не дивлячись на темні тучі мли,
На лаву вогняну, ловець бувало плине,
Щоб перли здобувать, вздовж грізної Мессіни,
Від мисів Корсіки до Корфу берегів;
Як мудрецем Сократ, Ісус — безумцем жив,
Бо перший міркувать, а другий вмів любити;
Як на Солім увесь пророк несамовитий
Гримів, аж поки спис його не протинав;
Як Лаперуз плавбу відважну починав;
На персів — Олександр, Траян ішов на

даків,—

Всі знали путь свою, дороговказних знаків.
Щоразу держачись; та з найдавніших літ
Такого випадку іще не бачив світ,
Коли, піднявшись на горді верховини,
Що вищих на землі немає для людини,
Обранець долі сам загин готує свій,
У прірву кинутись лаштується мерщій
І голову свою ножеві підставляє,
А не вінець на ній дбайливо покріпляє!

Комета падає у темну ніч,— сонця
 У неї свідками прекрасного кінця;
 Диявол скинутий і падає велично,
 Апофеоз його у путь проводить вічну;
 Для мужа гордого його падіння мить
 У сяйві сонячнім, як в золоті, горить;
 За злочин скарано було Наполеона,
 Та не упала в грязь ясна його корона;
 Відкинув бог його, та пам'ять поколінь
 За славні подвиги його шанує тінь;
 Осяяна зоря похмуру тінь закрила;
 Так слава грізного войовника любила,
 Сумління так людське піднятися змогло,
 Що важиться прощати колдосам їхнє зло.
 Та непрошений гріх — сквернити світлі храми;
 Таких господь жене нещадними бичами.

Великий лиходій діставсь до верховин,—
 Злодюжка вслід за ним; тут рішенець один:
 Де Прометей ішов, не сміє йти Сбрігані!
 Тепер ми бачимо, що переходить грані
 Дрібнота, за які великий не сягав;
 З потоком міряться струмок не має прав;
 Страшніші дні таїть історія шалена,
 Ніж грізне Ватерло, аніж Свята Єлена!
 Бог зорям темноти зіходить не велить.
 Як добре, мудро б як було нам довершити
 Брюмера день страшний і день жахливий
 Грудня,
 Що брудом заливав майдани велелюдні,
 Про зорі мріючи; згадавши дні грози,
 Останню б гирю ще на вічні терези

Покласти,— світові усьому показати,
Як у бездонну тьму величчя йде крилате,
Як той, хто всіх давив, придавлений і сам;
Усе б відкрилося тоді людським очам,
Смішна пародія родилась би з поеми,
Трагічні глибоко ми б зрозуміли теми,
З презирством бачивши болото і туман,
Де карлик падає так само, як титан.
Він лиходієм був, і долі суд таємний
Прорік: в нікчемності загине хай нікчемний,
Що муки взяв людські за п'єдестал собі;
Хай знайде свій кінець негідник у ганьбі;
Він трон собі здобув обманом, а не правом;
Хай буде соромно прийнять його канавам;
Хай Цезар, смородом лякаючи собак,
Огиду викличе й нудоту у клоак.

IV

Що Рамільї тепер? Що поле Азенкура
І Трафальгар тяжкий? Забута тінь понура!
Скорбота Пуатьє, Бленгейма давній жах,
Кресі кривавий бій — сховались у віках,
І майже успіхом здається Росбах нині.
Седан — ось де твої поховано святині,
О рідна Франціє! Могила це твоя.
Тож виплюнь і забудь огидне це ім'я!

V

Рівнина! Ми й вони у зустрічі жахливій!
Немовби два ліси зустрілися рухливі
З людських голів та рук, з мечів та голосів,
Змішалися — і жах все поле оповив.

Крик: «Чи гармати це, чи катапульти, може?»
Шумливим інколи буває смертне ложе,
І вбивство подвигом зовемо ми; вояк
Біжить і падає; жде здобичі гробак.
Монархів присуди — і це війни причина! —
Іх над людиною виконує людина;
Свого брата вбий — і лаври діставай;
Тому відчай судивсь, а іншому відчай
В Іені, в Гастінгсі, при давньому Фарсали,—
І щастя, о війна, в скаженім лине чвалі,
Крізь дим його вперед незримі коні мчать.

То був жорстокий бій. Під дикий рев
проклять

Палали погляди, лилася кров рікою.
Гвинтівка Шассепо боролася Дрейзе зброю,
Страшне виття медуз аж до небес гуло
З шаленим скреготом, в якому чуть було
Гриміння мітральєз, бомбарди, кулеврини;
Злітались в'орони до смертної долини.
Ім свято — кожен бій, бенкет їм трупи й кров.
Все люттю дихало, немовби перейшов
Жахливий битви дух у глибочінь природи:
Як люди, дерева тремтіли, трави й води;
Усе страшніше бій, все глибше лютував.
Той був відкинутий, той грізно натискав;
Там Пруссія була, там Франція кипіла.
Надія вмерти — всіх трагічна тут живила
Чи вбити честь гидка; п'янила кров усіх,
Що задихалися од випарів тяжких,
Ніхто не відступав — рішучі йшли години.
Той смертоносний град, що йде із рук
людини,—

Картеч свистіла скрізь в туманах бойових;

Хрипіли ранені,— переступали їх:
Жахливо стогнучи, пускали дим гармати,
Од вітру хижого погрозово-кошлатий.
В серцях — обов'язок, вітчизна, честь були
Як зорі золоті серед нічної мли.
І враз у клекоті, в кипучім вирі бою,
Де реготала смерть з гримасою страшною,
В хаосі сутичок, у пеклі вогнянім,
Де брязкотіла сталь, де мідь котила грім,
Де люди падали, шипіли злісно бомби,
Де все росли й росли криваві гекатомби,
Де сурми голосні вели похмурий спів,
Де кожен наш вояк, змагаючись, хотів
Зрівняться з предками в ділах, достойних
слави,
Здригнулось прапорів проміння величаве,
І в час, коли бійці ішли, щоб полягти
В останній сутичці — або перемогти,
Зненацька крик страшний почувся: хочу жити!

Гармати змовкли вмить, і вир несамовитий
Затих...— промовлена остання річ була.
І кігті розтяглись у Чорного Орла.

VI

У час той Франція — вся гордість, честь і
подвиг,—
Бренн — сміливість її, її звитяга — Хлодвіг,
Титани Галлії, що мужність — їх закон,
Повитий славою безсмертною Шалон,
Суворий Тольбіак, скривавлена арена,
Ареццо, Маріньян, Бовін, Боже, Равенна,

І славний Аньядель у ті суворі дні,
Форну, Іврі, Кутра, Фонтенуа в огні,
З чолом у блискавках, із полум'ям на крилах,
Жемаппа і Ваграм в боях оскаженілих,
І Гогенліндена розверзнуте жерло,
І смілі, що лягли на полі Ватерло,
Мартел, Конде, Віїар, хоробрий Карл
Великий,
Тюрени, що перед ним тевтон здригався дикий,
Бійці, що вчинків їх повік не вкриє пил,
І Сціпіон — Дезе, й Клебер — новий Ахілл,
Наполеон, що був усіх держав грозою,
Здали меча свого розбійника рукою.

1870

ПАРИЖ У ДНІ БЛОКАДИ

Сам час навколішки перед тобою стане,
О місто! В крові ти, у смерті нездоланне.
Та ні, ти не умреш. Хто бачив у сльозах,
Як Цезар реготавсь у тебе на руках,
Дивується; ти йдеш через огонь очисний,
І слава знов твоя серед народів блисне,
Найдеш, Париже, більш, аніж утратив ти.
Ти переможений, щоб нам перемогти.
Спокійно, марно скніть — конання це повільне.
Встаєш величним ти, учора божевільний.
Огидне щастя те, яке тобі давав
Отруйник, уряд твій, ти гордо розірвав.
Ти богом устаєш і гониш геть сатира,
Із жертви — воїном тебе зробила віра;
У честі, у красі, добром налитий вщерть
Відроджуєшся ти, здолавши смертю смерть.

1870

З ВИСОЧИНИ МУРІВ ПАРИЖА

Коли наставала ніч

Білів ще захід весь, а схід уже чорнів,
Мов руки катафалк незримі підіймали
До вечора колон і присмерку стовпів
І саван траурний по небу розстиляли.

Ніч замикалася суворо, як тюрма.
Із трепетом рослин пташок мішалась туга.
Я йшов. Згушталася навколо мене тьма,
А вечір пломенів, немов кривава смуга.

Мов дивогляд якийсь супроти бога встав,
І зростом рівний з ним, і постаттю міцною,
І ніби меч страшний з небес на землю впав,
Весь зачервонений, після тяжкого бою.

1870

ПАРИЖ, ОГАНЬБЛЕНИЙ БЕРЛІНОМ

Для ночі світло дня є ворог невблаганний.
Нестерпний вандалу афінянин гуманний.
Париже, в час, коли бої круг тебе йдуть,
Безодню, де ти впав, твоїм рятунком звуть.
Писака і вояк підступно поклялися
Зганьбить найкраще з міст. На тебе полилися
Образи і брехня з картечкою пополам;
Рубає тут вояк, писака бреше там.
В ім'я релігії, звичаїв і любові,
Щоб легше вбить тебе, вдалися до обмови.
Брехні низька мета — з-за рогу підлий вдар!
О місто, де народ — верховний володар,
Прекрасне ти з мечем, у сяйві зір священних
Майстерень будівник, підпора хат злиденних,
Столице рівності, іди своїм шляхом!
Круг тебе хай сичать святенники гуртом,
Лейб-варта олтаря і трону, лицеміри,
Хто світлу і добру ворожий був без міри,
Хто вік усім богам був ревний рятівник
І чий в історії ми завжди чули крик
Над Римом, Дельфами, в Мемфісі, у Мікенах, —
Як дике гавкання й виття собак скажених.

**ДИВЛЯЧИСЬ НА МЕРТВИХ ПРУССАКІВ,
ЩО ПЛИВУТЬ ПО СЕНІ**

Так, ви прийшли. І от, склепляючи повіки,
Ви в річці пливете, ціловані навіки.
Хвиляста подушка повільних сенських вод
Гойдає ваші сни... Немає більш турбот
Вам, діти Півночі! І тут, у хвилі млистій,
Ви розгойдались так, немов у тій колісці.
Гукали ви не раз: «Гей, нас повія жде!
Нас спати Франція з собою покладе.
Приймає всіх вона на чарівному лоні.
Ми погуляємо із нею... О тевтони,
Мершій до Франції спішім! Там стільки чар,—
Гуртом до неї! Хай Париж, цей лупанар,
Що чужоземців жде, схиливши вниз знамена,
В обійми прийме нас!» — І прийняла їх Сена.

1870

ПОСЛАННЯ ГРАНТА

(Уривок)

Народе, що готов до надзвичайних справ,
Республіко, яку світ сонця осіяв,
Країно Франкліна і Фультона, і Пенна,
Ім'ям твоїм тепер прикрита суть мерзенна.
Нацьковуєш Берлін, щоб той розбив Париж,
Про світло шось плетеш, а за пільму стоїш,
З свободи хочеш ти зробити ренегата.
Чи Лафайет до вас для цього йшов з фрегата,
І Рошамбо колись там руку тис йому,
Щоб світло гнали ви і сіяли пільму?
Із правд найбільшою тепер для вас є сила,
Меча холодна сталь тепер вас осліпила,
Згинайтеся, мовляв, бо марний труд віків,
Бо вся історія — це праця черв'яків.
Став молодий народ гірш егоїста злого,
Ні вічного тепер, ні певного — нічого.
Тебе, Джон Браун, там, у тім новому світі,
Як це було колись, вже стратили неситі,
Тебе, якого кров уроком нам була.
Ти на Голгофі вмер, бо йшов супроти зла.
То встань же й розв'язки вузли петлі жахливі,

І привидом з'явись, побий того у гніві,
Кому вже вирок свій історія дала:
— На поміч Франція Америці прийшла
Ї не шкодувала сил у грізну ту годину.
Америка ж їй ніж тепер ввігнала в спину.

1870

ГАРМАТІ «ВІКТОР ГЮГО»

Гармато, прийде час — почують голос твій,—
О громе буряний, о шквале вогневий! —
Ти гніву сповнена у ці години грізні.
Яким вогнем пашать уста твої залізні!
І меркнуть блискавки у небі від вогню.
Ти із полками йдеш за місто на борню
Спинити люту смерть, яка іде по краю.
Йди на боротьбу — тебе благословляю!
У брата не стріляй — замовкни, занімій! —
Але з чужинцем стань на правий смертний
бій.

Тебе кував народ могутній, повний сили.
— Вона прекрасна! — так про тебе говорили
Жінки, що йшли услід. На край наш кімври
йдуть!

Врятуємо Париж, а їм вторуєм путь
До смерті і ганьби! Йде боротьба невпинно.
Йди на правий бій, іди, моя дитино!
Хай буде в серці міць завжди твого лиття.
Моя душа — в тобі, у битві за життя.
На мурі станеш ти. З тобою стане рядом
Гарматний ящик твій з картечю і зарядом.
Тебе у бій везуть, колеса крешуть брук.

На вулицях тебе вітають сотні рук.
Від гуркоту твого здригаються хатини,
А ти ідеш у бій тривожної години
Туди, де весь Париж стає до амбразур.
Не стихни, не засни в годину грізних бур!
І ось тому тебе сьогодні я вітаю
І на священну прю за правду закликаю.
Борись, перемагай, мій бронзовий кумир,
Щоб в громі перемог зійшов на землю мир.
Я сам поміж людей, збентежених в шуканні,
Із гомінких трибун і в дальньому вигнанні
Стояв за мир завжди, де бій жорстокий гув.
Похмурий і ясний,— яким би я не був,
Я вказував мету, я вистраждав чимало,
Євангеллям любов мені відтоді стала,
А біблія моя — братерство поміж нас.
Тому, гармато, шлю тобі я свій наказ:
Нешадним будь в бою, з ім'ям моїм, титане!
Як зло прийшло — любов в нас зненавистю
стане.

Народу світлий дух не переможе звір,
І Франції не будь розбитою, повір,—
Бо що величніш є за вільну батьківщину?
Боротися для всіх є щастям в цю годину,
Щоб шлях перепинить злій повині колон
І захистить Париж — свободи бастион!
Іди, гармато, й стань на битву за свободу,
Відбий загарбників і захист дай народу,
Бо ж як тевтонський цар свободу покара,
Розрухи й безнадій прийде страшна пора,
Не буде сподівань, ні жалості — нічого.
Монарх — це тигр. Не будь нам здобиччю для
нього!
Щоб приступ цей відбить, йдуть Франції сини.

Аттіли дикий кінь ірже із далини,—
Та серце Франції скрізь мур наш облягає!
Хто проти нас іде — на людство зазіхає.
Рим богом мусив бути, щоб вийти з небуття.
Стій велетнем, Париж,— і ти спасеш життя!
Гармато, я тебе у віршах нині славлю,
В осяяну строфу тебе, могутню, ставлю,
Щоб стражем вийшла ти на неприступний рів.
Я зрозумів вагу і суть зловісних слів,
Мислитель, що тепер обурений до краю,
Я світло на діла батальні обертаю.
Коли грозить нам зло і йдуть сюди царі —
Не мріяти — на бій іти об цій порі.
Трощи і знищуй їх вогнем своєї криці,
Перетвори наш гнів у племінь блискавиці!

1870

ФОРТИ

Орда навколо нас, і пастки навкруги.
Нас хочуть захопити зненацька вороги,
Та стали вартові круг усього Парижу,
Їх дев'ятнадцять жерл, страшних
навидовижу.

Їх дев'ятнадцять жерл, що дивляться згори
У темну долину вечірньої пори,
Готові дати сигнал. Іде орда ворожа!
На мурі кам'янім ця бронзова сторожа
Не знає сну й тоді, коли спимо всі ми,
І голос подає захриплими грудьми.
Узгір'я в час такий освічують зірниці,
І в темноту долин шугають блискавиці.
Скрізь присмерки лягли, похмурі і страшні,
Сховавши пастки всі та військо в тишині.
Але даремно нас тут змії оточили —
Від гуркоту гармат тремтять ворожі сили! —
Гармати шлють вогонь у хижий гул атак.
Париж неначе склеп, неначе бівуак,
Але несхитно він стоїть на варті краю.
Та час важкий іде — і місто знемагає,
І засипа Париж. Забувся і затих...
Тяжких ридань не чує. Замок побідний сміх.

Не возять колісниць по набережній коні.
Лиш на дахах часом зітхають люди сонні.
На кращі дні надія, голод лютий спить.
Все спокій обвіва. Замовкло все в цю мить.
О сон, що все зборов! О дивні сновидіння!
Забув народ в цей час війни палахкотіння...

Але сторожа тут. Гуркоче грізний грім,—
І місто знов не спить, в поході бойовім!
І місто мовчазне знов слухає гармати,
А в селах оддалік двигтять од гулу хати.
За ревом чути рев, суворий і глухий,
І гуркіт все вкрива, могутній і страшний,
І котиться луна гарматних голосів —
Сторожа це не спить. Її то чути спів.
У сутінках вона побачила лафети,
Ворожої орди непевні силуети.
Гармати це гримлять. Побачили вони
Кишіння вражих військ, новий порив війни —
На місто знов ішла лавина зловорожа.

Яка прекрасна ти, нескорена сторожа!

1870

НАШІ МЕРЦІ

Вони в довічнім сні десь на пустиннім полі.
Баюрами їх кров ще вистигає долі,
І яструби гидкі терзають їхній прах.
Покорчені тіла у травах на лугах,
Зчорнілі і страшні, застигли там, де смерті
Знайшов їх хижий грім в пекельній круговерті.
Їх жовті черепи так схожі на сліпців,
А білий-білий сніг їх саваном покрив.
Суворі руки ще у пориві відваги
На полі бойовім стискають міцно шпаги.
Лежать вони отут, сліпі і мовчазні,
Ніщо не зрушить їх у моторошнім сні.
А на тілах у них — страшні удари й рани —
Боролися вони відважно, як титани.
А зараз черв'яки тут повзають в імлі,
Розтерзані тіла зникають у землі —
Розбитий корабель отак зникає в хвилі.
На їх блідих кістках — сліди гидкої гнилі —
Мов Іезекіїль казав в свій час про них.
Косили ядра їх, відважних, молодих,
Того ударив спис, той зраний шаблямн,

Скривавлені тіла лежать під небесами,
Полишені людьми лиш вітру та дощам...

Богатирі мої, як всім я заздрю вам!

1870

ВИЛАЗКА

Бліда зоря зійшла в ранковому тумані.
Колона йде людська по місту в хвилюванні.
Я з нею йду, й мене з собою далі мчить
Живий людський потік, який вперед спішить.
Це громадяни йдуть весь час в бої криваві.
Чудові з них бійці! І поруч хлопець в лаві,
Хоч і малий на зріст, та серце сміле в нім,
За руку батька взявсь; і на плечі своїм
Дружина в бій несе рушницю чоловіку.
Це в Галлії старій так повелось одвіку,
Що зброю в бій несли жінки й бували там,
Де Цезар битву вів, а чи Аттіла сам.
Чого вони ідуть? В дітей усмішка щира,
Жінки не плачуть теж. Париж іде на звіра,
Що місто обложив. І парижани тут
Усі зійшлись на тім, що честь паризький люд
Відстоїть у борні,— хай предки знають їхні,—
І що Париж помре, та Франція не стихне.
Честь треба зберегти, вона єднає всіх.
І от ідуть вони, і сяють очі їх,
На чолах їх горить: Відвага, Віра, Голод.
І от загін спішить в переддосвітній холод,
Здійнявши рваний стяг, з піднесеним чолом.

З жінками і дітьми змішався він цілком.
Їх можуть розлучить лиш перші перепони.
Жінки й чоловіки вже почали в загоні
Пісень своїх. Париж встав за права людські.
Проїхав госпіталь. І знов думки гіркі
Про примхи королів, що ллють потік кривавий,
Який по сліду їх стікає у канави...
Час вилазки настав. Вже барабани б'ють.
По вулицях старих бійці вперед ідуть.
Спішать вони. Ганьба тим, хто в облозі

душить!

Їх пастки не страшні, їх пастки не порушать
Безстрашний дух бійців, що зве їх боротьба!
Забитим — шана й честь, убивцям — лиш

ганьба!

Вони дійшли до стін, зливаються з полками.
Та ось здійнявся дим, шось вибухло огнями.
Стій! Вперше прокотивсь гарматний залп.

Ходім!

Піднесення п'янке в загоні бойовім.
Настала слухна мить. Ворота вже відкриті.
Гудуть ріжки! Десть там — поля, росою вмиті,
Ліси, в яких сховавсь їх ворог вдалині,
Підступний небокрай у непорушнім сні,
Спокійний мов, але в огні і блискавиці.
Чуть голоси: — Прощай! — Давай мерщій

рушниці! —

Ї жінки з тривогою в ясних серцях своїх
Рушниці віддають, поцілувавши їх.

В ЦИРКУ

У гніві лютому, з жахливим ревом
Спинивсь ведмідь північний перед левом
І кинувся, як вітер той страшний.
А лев йому: — Послухай-но, дурний:
Ми в цирку. В бій ти йдеш заради кого?
На троні бачиш нелюда бридкого?
То імператор римський, то — Нерон,
На нашу кров дивитись сів на трон.
Хіба нам тісно в просторах природи?
Хіба не ті ж над нами небозводи?
Чи нам не світять зорі в тихий час?
Чого ж він жде, господар цей, од нас?
Йому на втіху мусимо вмирати.
Нам — гризтися. Йому — лиш реготати.
На смертний бій послать нас він звелів.
Ждеш пазурів, а я — твоїх зубів,
Він гляне на криваве поле бою,
І наша смерть для нього буде — грою.
І нашу кров, яка отут спливе,
Порфірою він просто назове.
Що ж, нападай. Стою напоготові!
Та ми з тобою дурні — вір на слові,—
Бо з люттям, що у нас аж клекотить,
Нам краще б імператора убить!

1871

КАПІТУЛЯЦІЯ

Приходить нація велика до загину.
Зусиллями народ хотів спасти країну,
Тепер же він пита: хіба для цього ми
На бастіони йшли боротись проти тьми,
Відваги сповнені, до бою йшли натхненні,
Щоб стать для Пруссії звичайною мішенню?
Хіба для цього ми приймали стільки мук
І зброї, як один, не випускали з рук?
Були завзятіші од Візантії, Тіру,
Корінфа древнього, коли, подібно звіру,
З усіх сторін, кільцем тевтони йшли на нас,
Й звірячий погляд їх в чагарниках не гас.
Хіба для цього ми боролися, уперті,
Забувши про чуму, про голод гірше смерті,
Форти підводили, на зруби клали зруб?
У Франції тоді лягав на трупи труп,
Вона була в той час, мов тік війни жахливий!
Хіба для цього йшли ми під картечні зливи?
Після випробувань, після стількох зусиль
Парижа, що стояв серед ворожих хвиль!
Після величних мрій, після того чекання,
Коли ми думали, що битва ця — остання,
Бо підіймавсь Париж на бій супроти зла,

І гриз свій мур, як кінь сталеві вудила!
Коли всі вірили, що втрати недаремні,
Й під бомби діти йшли на вулиці недремні,
Щоб назбирати там потрібних нам гранат,
І з громадян ніхто не знав путі назад,
І триста тисяч їх були до битв готові,—
Верхівка зрадила — поллялись ріки крові.
Народе! Всю твою відвагу, стійкість, гнів
На боягузтво так цей крок перетворив.
Історію гнітить страшна ганьба кривава:
Укрилась соромом народу честь і слава.

1871

ДО ТИХ, ЩО МРІЮТЬ ПРО МОНАРХІЮ

Живу в республіці і сам собі король я.
Найвище право це дала народна воля.
Панове, слухайте: повік не вдасться вам
Украсти Францію й віддати її катам.
Паризькі діти ми, веселі щохвилини,
І добре ми б'ємось. Немає ні краплини
Гнилої крові в нас зрадливців і рабів,
У нас лиш галлів кров. І вже споконвіків
Батьки герої в нас і франки — предки наші.
Господарі ми тут, не пустим зграї вражі!
Свобода марно ще не говорила в нас.
Запам'ятайте лиш, що кулаки ці враз,
Як били королів, зметуть і вас під нами.
Служіть префектами, міністрами, послами
І нагородами вшануйте своїх.
Жирийте, гадини. Живіть серед утіх.
В палацах королів, де любите ви спати,
Тупить свої серця і черево сповняти,
Дразніть свою пиху і грошики гребіть.
І далі дійте так... Хоч гнів наш не спинить,
Та зачекаєм ми і діять вам дозволим.
Але прискорим те, що час народить з болем!
Не зачіпайте лиш народні ви права!

ПОХОРОН

Рушати час наспів. Шовк прапора хитнувся.
Біля Бастії, де вік живий зіткнувся
З віками давніми, які сумирно сплять
Під кипарисами, що журно гомонять,
Народ озброївся; у мовчазні колони
Шикуються його славетні батальйони.

Труп сина у труні. Ось батько став над ним.
Один — ще вчора був хоробрим, чарівним,
А другий — вже старий, з очей сльоза спадає;
І кожен легіон салютом їх вітає.

Народе! Величчю своєю красен ти!
Столице сонячна! тебе перемогти
Загарбник не зумів, не зміг в крові втопити.
У царській оргії підвівсь ти, гордовитий,
Злітають блискавок розлучені рої.
О місто, в дні жахні прийшли сини твої,
Щоб стишити журбу людини невтишиму!
Це Спарти дух воскрес, це мужне серце Риму.
Безмірність доброти. Париж весь світ скорив
Ясною силою прекрасних почуттів.

Так, цей народ — герой. Та в боротьбі підніс ти
Щось вище перемог — ти любиш.

Вічне місто!

Сьогодні промені роздерли морок хмар,
Революційних хвиль гуде міцний удар;
Ти бачиш у цю мить потвори відворотні,
Що гризли в темряві тебе напередодні.
І той, хто йде смутний за гробом сина вслід,
Милується на твій сміливий, мужній вид,
І на бійців, які за людство підвелися,
Бо в нього дві душі у грудях обнялися:
Одна з них — синова, коли з тобою він,
А друга — батькова, коли на думці син.

.

1871

* * *

Ніч — наче день. Навкруг заграви пламеніють.
Усі мерзотники столиці скаженіють.
Ми, зблідлі, слухаєм. Навколо сотні страт:
Наосліп з розмаху б'є божевільний кат.
Не божий промисел, не проста людська
совість —

У різанині все вершила випадковість.
Той, хто розстрілював подоланих загін,
Не розумів — герой, а чи злочинець він.
Новітній Вавилон зловісна мла укрила.
У гніві сімдесят заложників убили,
Сім тисяч стратили у відповідь на це.
За тими плакали, плювали цим в лице.
Уже і вітер вщух. Ніч непроглядна. Тиша.
А згуба повсякчас ставала все лютіша.
Жорстокість начебто ховалася в імлі,
Та хто казав «здаюсь» — не жив більш на
землі.

Ось — армія, і он — народ. В диму і громі
Тут невідомого душили невідомі.
Крім Каїна, усе упало. Впав закон.
І тільки злочин скрізь ішов без перепон.
Здавались чорними в цій темряві невинні.

Хтось Лувр хотів спалить. Нашо? Чи ж то
святиня?

Він сам не знав. А хтось — о подвиги
жахні! —

На місці розстріляв. Дурні, дурні, дурні!
Пожежа і пільма — ці дві сестри байдужі
Беруть в полон Париж, серця людей і душі.
Убив, не бачивши. Не стямившись, помер.
Чорти та янголи — змішалися тепер
Всі — батько, син, юнак, дід, каторжник,

дитина,

Людина розуму і злочину людина...

Не знав ніхто, в яку безодню пада він,

У вогнище яке іде він на загин.

Здавалось — мідяний бугай реве щосили.

Так смерть глуха, — о жах! — юрбу сліпу
косила.

1871

Єпископським двірцем я власним не владаю,
Цивільного листа з пребендою не маю,
У церкві не сиджу на троні золотім,
Служитель в мантиї не йде слідом моїм,
І не з'являюсь я серед святош блаженних
Під балдахінами в султанах здоровенних.
Зі мною Франція, народ її простий,
Що творить для віків закон свій трудовий.
Геть з неї кайдани і геральдичні шати!
Ніякої в людей я не питаю плати,
Щоб їм узріть Христа, що сам Ван-Дейк писав.
І служок і дячків ніколи я не мав,
Не знав вікаріїв і старостів церковних,
У сховах не беріг реліквій я коштовних
І не творив чудес у пляшечках пустих.
Не маю я вбрання в прикрасах дорогих.
За молитви мені не платять і дешіці,
Не маю зисків я; і не кладуть вдовиці
Мені на блюдо су, дивуючись моїй
Золоченій парчі і митрі золотій.
Я руку цілувать жінкам не підставляю.
Люблю я небеса, та зиску з них не маю.
Владикою не звусь. Гулять люблю в полях

Не в фіолетових, а у простих чулках.
Я маю помилки, та помилки ті щирі;
І лицеміру я не йняв ніколи віри;
А вірю лиш у те, у чім моя мета.
Й Сократа знаю я, а не лише Христа.
Коли на бідняка собак пускають зграю,
Хоч він мені й не друг, я все ж його сховаю.
Гидкий мені Базіль, Скапен мені гидкий.
І дітям я віддам весь хліб останній свій.
За правду я стояв, за честь, за мрії ранні,
І тридцять років був у дальньому засланні.
І знов у бій піду, якщо мій край велить.
Сумління каже: — Йди! — й нікому не
спинить.

І йду я проти бур, і йду я під вітрами,
Щоб виконать наказ. І от тому-бо саме
Єпископ у листку кричить на цілий світ,
Що божевільний я, а може, і бандит.

1871

ХТО ВИНЕН ТУТ?

— Адже це ти спалив Бібліотеку?

— Я.

Підклав огню.

— Тяжка провина це твоя!
І злочин учинив ти над самим собою.
Ти промінь у душі своєю вбив рукою!
Свій власний смолоскип ти погасить посмів!
Все те, що спопелив твій божевільний гнів,—
Твій самсвітний скарб і спадщина законна.
Книжки, гроза царів,— твоя це оборона!
Книжки за тебе всі, і слово їх святе.
Бібліотека — це чудесна віра в те,
Що рід увесь людський, який зростав у горі,
Іде із ночі в день, де будуть сяять зорі!
І от у це ясне святилище ума,
Де сяють блискавки й зникає геть пітьма,
В літопис всіх часів, у предків домовини,
Углиб світів старих, в історію людини,
В давно минулий вік, урок майбутніх днів,
В початки дій усіх, яким нема кінців,
В поетів світових! у велетнів казкових!
У рід божественний Есхілів пречудових,

Гомерів, Іовів, у славні твори їх,
В Мольєрів, Кантів рід, у геніїв людських,—
Палаючий скіпець підкинув ти, нещасний!
І димом оповив їх розум непогасний.
Хіба ти позабув, що визволитель твій —
Це книга? І вона по кулі всій земній
Сліпуче сяйво дле, й де світло те надійне,—
Зникають злидні там, і ешафоти, й війни,—
Де слово вимовить,— немає там рабів...
Відкрий її. Платон, Беккарія; з їх слів
Вивчай судьбу людей. Читай Шекспіра,
Данте,—

Відчуєш на собі, як діють їх таланти,
І враз побачиш ти, що теж стаєш таким,
І станеш вдумливим, і ніжним, і чуйним;
Відчуєш ти їх дух, високе їх горіння,
Вони в тобі блиснуть, як в келії проміння;
Що глибше у душі засяє велич їх,
То більше у тобі заграє струн живих;
І відповідь душа на запити дістане;
І кращим станеш ти; і все лихе розтане,
Мов сніг той від огню,— й царі, і королі,
І забобони, й зло,— страшне все на землі!
Бо першими знання приходять до людини,
А потім воля вже. Їх сяйво ясноплинне
Освітлює твій ум. І їх понищив ти!
Показують книжки дорогу до мети.
У них живуть думки, і рвуть вони окови,
Якими сковане у них правдиве слово:
Мов вузол гордіїв, ум спутаний у нас.
А книга — лікар твій, твій провідник весь час.
Вона скоряє все: безумства, страхи, болі.
І все це втратив ти, та ще й з своєї волі!
Вона — твої знання, скарб найдорожчий твій,

Чесць, істина, права, натхнення чистих мрій,
Прогрес і розум твій, що зносить всі загати.
І ти спалив це сам! —

— Не вмю я читати.

1871

Ось бранку повели, усю в крові. Страшна,
Вона тримається спокійно.— Ось вона! —
Її цькують. Юрба, мов на тварину дику,
На неї дивиться, крізь ненависть велику.
Що вдіяла вона? Хай відповість Париж,
Жахливий дим і крик, і постріли з горищ.
Ніхто не зна цього. І чи вона це знає?
Мудрець над злочином своє чоло схиляє.
Таж досить голоду, що мучив вік її,
А чи апаша слів, що чари мав свої,
Щоб пристрасті її проснулись потаємні.
У закутках душі, де сплять інстинкти темні,
Потвори злі нещасть, під подувом вітрів,
Роз'ятрили у ній страшний, нещадний гнів.
Похмурий ліс людський, що в громадянські
війни
Завжди встає в містах безмежно і надійно,
Гукав: — Все в інших є. Чому ж не маеш
ти? —
В лахмітті мріяти й голодній бути завжди,—
Все зло йде звідцільа. Ні крихти хліба в хаті,—
Та досить і цього, щоб небо їй жахати!
Між божевільних тут вона під клини йде.

Коли юрба гримить, лютує і гуде,
Що бачить зір її? Скрізь перемоги слава.
Версаль у квітах весь. Вона ж мовчить,
кривава.

Знущається юрба. А рій малих дітей
Сміється їй услід, мов промінь — в млі ночей.
Мовчання їй гірке застигло біля рота;
Серця вражає всі страшна її німота;
Мов сонця зір її шукає в небесах,
І дикий жах застиг в її сумних очах.
Та ось з алей сюди біжать прекрасні дами,
В нарядах кружевних, з весняними квітками,
З пухкими ручками, у перлах дорогих,
Коханців кинувши на radoшах самих.
— Попалась, гадина! Яка це насолода! —
І, сміючись в лице, ця катова порода,
На жертву кинувшись, в жорстокості своїй,
Кінцями зонтиків впилася в рани їй.
Нещасну жаль мені... Гидкі мені падлюки!
Вовчиці плоть терзать прийшли мерзотні суки.

1871

* * *

Під барикадою, на вулиці міській,
Де чиста кров текла, мішалась у брудній,
З дорослими взяли мале хлоп'я під варту.
— Ти, певно, з ними був? — Так.— Хлопче,
не до жарту!

Таких стріляєм ми,— промовив офіцер.—
Чекай отут черги! — І хлопець мов завмер.
Дививсь на постріли, на трупи і на ґрати.
Та раптом він сказав: — Дозвольте передати
Годинник матері,— хай буде пам'ять їй.—
— Ти хочеш утекти? — Я повернусь.— Крутій!
Боїшся? Де живеш? — Он там, біля фонтану.
Я хутко повернусь. Клянусь я капітану.—
— Іди! — Хлоп'я пішло.— Обдурить нас
малий! —

Сміялась солдатня і офіцер стрункий,
Зі сміхом стогони мішались в ці хвилини.
Та раптом сміх ввірвавсь. З'явивсь блідий
хлопчина,
Захекавшись, прибіг і гордо, смілий, став.
До стінки підійшов.— Ось я! — він показав.

Смерть засоромилась. Хлоп'ятко пощадили.

Дитя! Не знаю я, які величні сили
Крізь дикий ураган, що все навкруг мете,
Тебе у бій вели? Та я скажу, проте,
З душею, хлопче, ти величною й святою.
Два кроки ти зробив над прірвою страшною:
Один — до матері, другий — у небуття.
Дорослий знає все, невинне ще дитя,
І ти не відаєш, як діяв ти прекрасно.
Хоробрий і чуйлий, ти віддаєш завчасно
Зорю свого життя, яке почав лиш ти,
Похмурій тій стіні, де смерть знайшли брати;
Торкнувсь твого чола відгомін слави вічний.
Сказав би Стезіхор: — У Греції античній
Аргоську браму б ти хоробро захищав.—
Сказав би Кінегір: — Як я, ти славний
став! —

Ефебом ти б ходив, і молодим, і смілим,
Оспіваний в віках Тіртеєм чи Есхілом.
І вибили б медаль із образом твоїм.
Проходив би тоді під небом ти ясним
Десь біля джерела, з тінистою вербою,
І дівчина-краса, схилившись над водою,
До амфори волів пустивши в забутті,
Дивилася б услід у дивнім почутті.

1871

РОЗСТРІЛЯНІ

Війна... Гомер, Тацит цікавилися нею.
Та перемога тут скінчилася різнею.
Украй збісились ті, хто переміг; цих слів
Вік не забудь: — Добить нам треба злидарів!—
Розстрілює Філінт Альцеста без вагання.
Скінчилось.

Всюди смерть. Але не чуть ридання.
О хліб покошений, хоч ще не вистиг він!
Народе мій!

Вели їх до жахливих стін.
Запам'ятаем день нелюдської розплати!
Солдатові гукав боець:—Прощай, мій брате!—
А жінка мовила: — Убитий чоловік.
Чи винен він, чи ні, але я цілий вік
З ним прожила удвох, нещастя з ним ділила;
Побрались ми навек; і жить мені не сила,
Коли його нема; якщо мій муж помер,
То мушу вмерти й я... Спасибі вам тепер! —
Навалено кругом на площах трупів гори.
Йде двадцять душ дівчат, обличчя їх суворі,
І пісню їхню чуть. Краса і спокій їх
Хвилюють враз юрбу; і дикий гомін стих.
Хтось раптом запитав:—Куди ведуть, красуні?—

— Ведуть нас на розстріл! — сказали діви юні.
Казарма сповнена відгомоном страшним;
Темницю струшує якийсь пекельний грім.
Там десь розстрілюють; але ніхто не плаче.
І от здається вже, що смерть злякалась наче
Людей, що кидають цей непривітний світ,
Шукаючи собі свободи після бід.
Усі спокійні тут, під темною стіною,
І внучка, і дідусь, з усмішкою сумною,
А внучка, сміючись, іще й: — Огонь! —

кричить.

Цей сміх, презирство це нікому не спинить.
Бездня спокою! загадка безбережна!
Життя не миле їм; душа у них бентежна,
Та їм однаково, куди тепер іти.
Чудесний травень скрізь; у сьайві красоти,
Все хоче жить навкруг, в душі все

розкривати;

Дівчатам юним цим троянди б свіжі рвати,
Дитя б десь бавилось в промінні золотім,
І грівся б цей дідусь на сонці веснянім.
Адже ці душі всі втішати б лиш повинні
І запахи квіток, і співи солов'їні,
Й дзвінке дзижчання бджіл, всі чари весняні!
Любов'ю й радістю все сповнено в ці дні.
Та в цей прекрасний час і світла і сп'яніння
Прийшла раптово смерть, страшне й сліпе
створіння,

Безоке і бридке, і скрізь наводить жах!
Вони могли б кричать, з сльозами на очах,
Стогнати і тремтіть, і на підмогу звати,
І кликати Францію для грізної розплати,
Всіх непокірних нас, в яких клекоче гнів
Проти страшних убивств, проти війни катів!

Вони могли б з плачем, з піднятими руками,
Жахаючись гармат, страшних рушниць,
з нестями

Десь повзать біля стін, конати і благать,
І з ляку тремтячи, десь далі утікати,
І вить: — Вбивають нас! На поміч, бога
ради! —

Та ні, вони просять не думали пощади!
І йшли на люту смерть, щоб гідно смерть
зустріть.

І честь свою вони не сплямили й на мить.
Вони в думках своїх давно про це гадали,
Немов страшних могил собі весь час чекали.
Смерть, здрастуй!

З нами жить вони більш не могли.
Вони пішли від нас. Чи ми їм помогли?
Ми досить викриті! Хто ми такі є з вами,
Перед цими людьми, перед цими мерцями,
Що йшли на смерть без сліз і без тяжких
зітхань?

Ми співчуваєм їм. Без меж у них страждань.
Та що їм співчуття ці наші запізнілі?
Що ми зробили їм в страшнім своїм безсиллі?
Чи захистили ми жінок? А чи вдягли
Тремтячих ми дітей, притулок їм дали?
Навчили праці їх, читати їх навчили?
Нічого не дали, і зненависть зустріли.
Чи світло в них було серед страшної мли?
Хіба вони весь час не в голоді жили?
І от ваш Тюїльрі тому й палає нині:
Від імені мерців кажу я в цій годині,
Що для людей простих дитячі ці серця
Дорожчі завсіди від вашого двірця.
І от чому вони так гордо помиралі,

Не скаржилися нам і шиї не згинали,
Й сміялися вони, коли сумним шляхом
Ішли на люту смерть, з піднесеним чолом.
Засуджених кати сьогодні розстріляли.
У них такий одчай, бо радості не знали,
Відбилась доля всіх в їх трудовім житті.
Як щастя є у них, щасливі всі тоді.
Знедолених людей ми мусим шанувати.
То й буде спокій в нас. Без визиску і зради
Закон і лад, і мир, і звичаї міцні
У бідних знайдете ви в їх найкращі дні.
Загадки всі нічні зникають із зорею.
Під тягарем страждань спинімось над душею.
Сфінкс замаскований свій вид покаже нам.
По один бік — птьма, по другий — світло там.
Зникає чорна мла, коли вікно відкрите,
Щоб сяєво могло безодню освітлити.
Жахливі савани покрили їх тіла.
Це усвідомте всі: сувора тінь лягла
На весь суспільний лад у ці сумні години,
І сміх жахливий скрізь навколо грізно лине,
І ти тремтиш увесь, бо трудно з'ясувать,
Як це людина йде так легко помирать!

1871

СУД НАД РЕВОЛЮЦІЄЮ

Коли тягаєте, святі отці, до суду
Ви революцію за те, що гнівом люду
Вона безжалісно прогнала геть юрбу
Усяких дервішів, факірів, марабу,
Церковних слуг усіх насмілилась гонити,—
На неї глянувши, отці-іезуїти,
Ви гнівом палитесь.

Це правда! Так, тепер
І бог, і королі — лиш головні з химер,
Їх святість згинула, вони — вампіри папи!
Повстанців мужніх ви в свої схопили лапи
І бачим суддями вас, підлих здирців, ми.
Вже чорні вогнища загашено слізьми
І закінчилося ночей жорстоких свято;
Похмурий світ хрипить,— його на муки взято.
Але надходить день! Кричать куниці злі,
Посліплі кажани метаються в імлі,
Хробак позбувсь пихи, лисиці стогін лине
І хижакі нічні в ці рапінші хвилини,
Коли ще птиці сплять,— собі шукають схов;
Гучний одчай вовків лунає із дібров,
Побиті привиди не знають, що їм діять.
Як буде й далі так, то промені розвіють

Нічну імлу і круків проженуть,
Вампіри з голоду в барложищах помрутъ
І денне сяйво тьму понищить до останку...
Ви, судді, судите передвіщання ранку.

1871

У ПІТЬМІ

Старий світ

О хвиле, зупинись! Назад полинь хутчій!
Ніколи не здіймавсь так високо прибій.
Чому вируеш ти, похмура і жорстока?
Чом виє цей потік, мов пашека глибока?
Навіщо злива ця, і мряка, й рев гучний,
І грізний вітровій, що дме у ріг нічний?
Твій вал здіймається, гуркоче, всім на диво.
Та годі вже тобі! Спинись, нещадна зливо!
Старі закони всі, старі всі ланцюги,
Нещастя і нужда, в'язниці і льохи,
Де люди без надій, душа в одчаї гине,
Де зверхність повсякчас над жінкою мужчини,
Бенкети і пісні, чужі для бідняка,
І забобонів мла, й приреченість людська,—
Не смій мені чіпать одвічні ці святині!
Замовкни й відійди! Поставив я твердині
Навколо людства скрізь, високі вежі звів.
— Але ти ще ричиш! Рoste твій знову гнів!
Вируеш буйно ти, похмурі котиш лави.
Ось часослов старий, ось споконвічне право.
Ось ешафот в твоїх обіймах промайнув.

Лиши хоч короля! Але і він втонув!
Ти не чіпай святих, не зневажай їх дико!
Спинися,— це суддя! Спинися,— це владика!
Сам бог велить тобі: геть, зупини свій вир!
Та що це? Ти ревеш! Ти розлилася вшир,
Обителі моїй гроиш тисячолітній!

Х в и л я

Гадав ти — я прибій, а я — потоп всесвітній.

П Р И М І Т К И

«Відповідь на обвинувальний акт»

Один з епігонів класицизму, член Французької академії, Дюваль виступив у 1833 р. з памфлетом «Романтична література», в якому обвинувачував Віктора Гюго в тому, що поет, мовляв, завдав великої шкоди французькому письменству своїм порушенням поетики класицизму, який був на той час літературною формою політичної реакції. Гюго «Відповіддю на обвинувальний акт» дає гнівну відсіч наклепам прибічників старої літературної школи.

Ракка — сирійське слово, вираз гніву і презирства.

А, В, С — перші літери французького алфавіту. В переносному розумінні — азбука.

Герцог — титул найбільш видатних дворян, здебільшого з королівської сім'ї.

Пер — представник вищого дворянства у Франції, яке користувалося великими привілеями; в 1814 р. (після реставрації Бурбонів) була створена палата перів у противагу палаті депутатів. Члени палати перів призначалися королем.

Мерона, Іокаста, Федра — запозичені з античних творів героїні трагедій французьких драматургів епохи класицизму.

Версаль — аристократичне передмістя Парижа, колишня королівська резиденція, центр реакції під час Паризької комуни.

На галерах — в середньовічній Франції засуджених до каторжних робіт відсилали гребцями на галери.

Вілан — кріпосний селянин.

Вожла або Вожела Клод Фавр (1585—1650) — французький мовознавець, один з упорядників словника і автор граматики, обстоював принципи класицизму.

Мольєр — Жан-Батіст Поклен (1622—1673) — великий французький драматург, комедії якого і досі не сходять зі сцени.

Расін Жан (1639—1699) — відомий драматург епохи класицизму.

Корнель П'єр (1606—1684) — один з творців французької класичної трагедії.

Вольтєр Франсуа-Марі Аруе (1694—1778) — великий французький філософ і письменник.

Академія — Французька Академія, заснована в 1634 р. з метою укласти словник і написати французьку граматику.

Троп — стилістичний засіб використання слова в переносному розумінні.

Олександрійські стопи — олександрійський дванадцятискладовий віршовий розмір, який був основним розміром в поезії класицизму.

Фрігійський ковпак — головний убір революціонерів французької буржуазної революції XVIII ст.

Хіазм — зміна порядку головних членів речення.

Літота — стилістичний засіб, який полягає в тому, що певне явище зображується в зменшеному вигляді.

Арістотель (384—322 рр. до н. е.) — античний філософ і вчений, автор «Поетики», що була потім основою поетики французького класицизму XVII ст.

Тацит (56—120) — римський історик.

Вітелій (15—69) — римський імператор, відомий своєю розпущеною і жорстокістю.

Марготон, Береніка — імена пастушок у французькій елегічній поезії класицизму.

Рабле Франсуа (1494—1553) — видатний представник французького Відродження, вчений, письменник-гуманіст, в своїх сатиричних творах гостро критикував феодальне суспільство. Представники французького романтизму XIX ст., очолювані В. Гюго, поєднували урочисту піднесеність однієї з вільністю і простотою мови та образів, властивими Рабле.

Пінд — гора в Греції, в старогрецькій міфології — місце перебування муз.

«Ça ira» («Все піде на лад»), *Карманьйола* — супроводжувані танком пісні французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

Іспанський комірець — великий накрохмалений комір, який заважав повертати голову; був дуже модний у XVI—XVIII ст. ст.

Емфаза — урочисто-піднесений вислів почуттів.

Мітрідат VI Евпатор (132—63 рр. до н. е.) — понтийський цар, вів війни з Римом.

Лаїс — куртизанка в стародавній Греції.

Ресто (1696—1754) — французький графік.

Ломон (1727—1782) — французький графік.

Батте (1713—1780) — французький вчений-педагог.

Лугур Доменік (1628—1702) — французький графік, езуїт.

Броссет (1671—1743) — засновник Ліонської академії, письменник і коментатор творів Буало.

«До зброї, прозо й вірш! Готуйтеся на бій!» — тут Гюго наслідує прислів'я Марсельєзи.

Кампістрон (1656—1723) — бездарний французький драматург.

Буало Ніколя (1636—1711) — видатний французький поет і критик, теоретик французького класицизму, автор «L'art poétique» («Поетичне мистецтво»).

Іфос з пафосом — терміни з науки красномовства.

Пурсоньяк — герой однойменної комедії Мольєра.

Дюмарсе (1676—1756) — французький вчений-граматик.

Пермеська вода — вода із струмка Пермес, присвяченого музам (в старогрецькій міфології).

Парі — безправне, найбільш пригнічене населення в Індії.

Терамен — персонаж із трагедії Расіна «Федра».

Гофолія — іудейська цариця, героїня однойменної трагедії Расіна.

Інститут — Французький інститут, вища наукова установа у Франції.

Дантон Жорж (1759—1794) — якобінець, відомий політичний діяч французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

Робесп'єр Максиміліан (1758—1794) — якобінець, видатний політичний діяч французької буржуазної революції кінця XVIII ст.

Данжо (1643—1723) — французький абат, вчений-граматик.

Рішле (1631—1698) — французький вчений-граматик.

Бастілія — тюрма і фортеця в Парижі, збудована ще в середньовіччя, була зруйнована під час французької буржуазної революції; в переносному розумінні — символ феодальної реакції.

Перифраза — стилістичний засіб, який полягає в заміні прямої назви речі чи явища описовим зворотом.

Бозе Жан (1626—1674) — вчений, історик-філолог.

Трістан — персонаж із середньовічного куртуазного роману «Трістан і Ізольда». Протягом століть історія кохання Трістана та Ізольди була поширеним сюжетом багатьох творів.

Фотелів сорок — глузливий натяк на сорок членів Французької Академії, які обиралися на все життя.

Якобінці — представники найбільш революційної частини буржуазії під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Назва походить від приміщення в монастирі св. Якова, де відбувалися їхні збори.

Цезура — пауза у віршовому розмірі.

Плавт Тіт (254—184 рр. до н. е.) — римський поет, творець римської комедії.

Шекспір Вільям (1564—1616) — геніальний англійський драматург епохи Відродження.

Горацій Флакк Квінт (65—8 рр. до н. е.) — видатний римський поет, автор од і сатир.

«С Х І Д Н Е»

«К а н а р і с»

Канаріс Костянтин (1790—1877) — грецький політичний діяч і флотоводець, один з активних учасників війни за незалежність Греції в 1821—29 роках.

Мальта — острів у Середземному морі, в середні віки був у володінні рицарського ордену, тепер воєнно-морська база Англії.

Венеція — місто в Італії; в венеціанському гербі був силует лева.

Неаполь — колишня столиця «Королівства обох Сіцилій».

Леви Лесна, Кастильські вежі, ланцюги Наварри — геральдичні знаки дрібних королівств середньовічної Іспанії.

«*На стягах римських*» — мова йде про Римську державу, на чолі якої стояв папа; в гербі Риму були ключі.

Мілан — північно-італійське місто, в гербі Мілана було зображення змії, що душить дитину.

Цвіт золотих лілей — Лілеї — герб бурбонської династії королів у Франції.

Стамбул — колишня столиця Туреччини, в гербі Стамбула — півмісяць з бунчуками.

Орифлама — прапор, підвішений до горизонтального древка, іноді — назва прапора взагалі.

«Д и т я»

Коли почалася війна Греції за свою національну незалежність (1821—29 рр.), острів Хіос приєднався до Греції. У відповідь на це в 1822 р. турецькі завойовники спустошили квітучий острів, винищили майже все його населення. Гюго з обуренням засуджує турецьких завойовників і стає на захист потерпілого народу.

«В з я т е м і с т о»

Вірш присвячений темі боротьби грецького народу проти турецьких поневолювачів.

Каліф (халіф) — титул мусульманських властителів, що поєднували духовну і світську владу.

«П Р И С М Е Р К О В І П І С Н Ї»

«Г і м н»

Пантеон — велика будова в Парижі, усипальниця видатних діячів Франції.

«З нагоди балу в міській думі»

Ізіда — грецька назва староегипетської богині плідності Ісе.

«КАРИ»

Політичний пафос і сатирична сила віршів цієї збірки була спрямована проти військово-бюрократичного режиму Наполеона III. «Кари» викликали гарячий відгук і загальне схвалення читачів. Н. К. Крупська в спогадах пише, що В. І. Ленін високо цінив уїдливу сатиру цієї книги Гюго.

«N o x»

Мова йде про ніч 2 грудня 1851 р., коли Луї-Наполеон вчинив державний переворот і, оголосивши себе імператором Наполеоном III, створив реакційний уряд II Імперії.

Мазас — тюрма в Парижі.

Харциз калабрійський — тут Наполеон III.

Кондотьер — отаман найманих військових загонів у XIV—XVI ст. ст.; в переносному розумінні — продажна людина, що служить тому, хто більше платить.

Боден і *Дюссуб* — учасники спору переворотові Луї-Наполеона, вбиті на барикадах.

Пульман і *Суффляр* — бандити-вбивці, іменами яких Гюго називає Луї-Наполеона, викриваючи розбійницький характер II Імперії.

Тога — у римлян одяг, шось подібне до мантиї, пізніше тогою називали офіціальний одяг французьких суддів.

Вейо (1817—1883) — французький реакційний журналіст, прислужник режиму Наполеона III.

Курультні крісла — в стародавньому Римі так називалися крісла для вищих державних чинів.

Мандрен Луї (1724—1755) — бандит і розбійник у Франції, ім'я якого стало загальним. Гюго цим ім'ям називає Луї-Наполеона.

Слави — алегоричні божества, часто малювалися на батальних картинах.

«Дата голосна» — Гюго, згадуючи про 2 грудня 1806 р., коли Наполеон I здобув перемогу під Австерлицем, іронізує над тим, що Луї-Наполеон в роковини цієї дати в 1851 р. вчинив державний переворот.

Памела — героїня комедії, створеної на основі однойменного роману англійського письменника Річардсона.

Жаннетон — образ куртизанки комічної опери, що йшла в Парижі в 1876 р.

Дон-Жуан — тип розбещеного аристократа, гуляки-спокусника в однойменній комедії Мольєра.

Гарпагон — тип скнари в п'єсі Мольєра «Скупий».

Маньян (1791—1885) — французький генерал, один з прибічників Луї-Наполеона.

Равіньян (1795—1858) — єзуїт, проповідник.

Жанна — Жанна д'Арк (1412(?)—1431), овіяна легендами героїня Столітньої війни між Англією і Францією (1338—1453). Засуджена англійським церковним судом до страти. В 1431 р. спалена в Руані.

Тартюф — персонаж з однойменної комедії Мольєра, тип підступного святоші.

Єлісейський палац — резиденція французького президента в Парижі.

Пар'є — французький політичний діяч середини ХІХ ст., прислужував усім режимам.

Монталамбер (1810—1870) — реакційний політичний діяч.

Сібур (1802—1857) — паризький архієпископ, убитий розстриженим священником.

Тролон (1795—1860) — реакційний діяч, президент Сенату при Наполеоні III.

Руе (1814—1884) — реакційний діяч, міністр II Імперії у Франції, Гюго іронічно називає Тролона і Руе жіночими іменами.

Цезар Гай Юлій (100—44 рр. до н. е.) — державний діяч Римської імперії, полководець.

Лойола (1491—1556) — засновник ордену єзуїтів, найбільш войовничого чернечого ордену католицької церкви.

Ектенії — основна частина церковного богослужіння.

Мона (1818—1888) — міністр поліції під час II Імперії у Франції.

Марсове поле — тут площа в Парижі, на якій 17 липня 1791 р. помірковано-ліберальна буржуазія вчинила криваву розправу над революційними маніфестантами, що вимагали повалення Людовіка XVI.

Монмартр — один з північних районів Парижа.

Патмос — острів у Єгипетському морі, де так званий «євангеліст» Іоанн був свідком великого землетрусу, який він прийняв за прообраз кінця світу.

Нерон (37—68) — жорстокий римський імператор, що правив з 54 до 68 р. н. е.

Сеян — один з жорстоких державних діячів за часів римського імператора Тиберія.

Капрія — інша назва острова Капрі.

Сократ (469—399 рр. до н. е.) — філософ-ідеаліст стародавньої Греції.

Катон Старший (234—149 рр. до н. е.) — римський державний діяч.

Кайєнна — місто у французькій колонії Гвіана (в Африці), яке було місцем заслання.

Гревський майдан — площа в Парижі на березі Сени, що була місцем народних гулянь, демонстрацій, політичних подій; в роки буржуазної революції на Гревському майдані було встановлено гільйотину для страти засуджених; тепер майдан перейменований в Площу міської думи.

Ювенал Деціум Юній (60—140) — римський поет-сатирик, їдко висміював пороки правлячих класів Римської імперії.

Данте Алігієрі (1265—1321) — великий італійський поет епохи Відродження, автор «Божественної комедії». Енгельс характеризує Данте, як останнього поета Середньовіччя і першого поета нового часу.

«Убитим 4 грудня»

Державний переворот Луї-Наполеона викликав збройний опір буржуазно-демократичних кіл Парижа. Наполеон III жорстоко розправився з повстанцями, які виступили проти II Імперії. Віктор Гюго також був у лавах повстанців, закликаючи широкі маси до боротьби проти державного перевороту. Цей вірш поета гнівно засуджує мерзенний злочин Луї-Наполеона.

Лувр — один з архітектурних пам'яток Парижа, збудований на початку XIII ст., був королівською резиденцією.

Ватикан — палац у Римі, резиденція глави католицької церкви, центр клерикальної реакції.

«*Імперія — це мир*» — Гюго іронічно висміює демагогічний лозунг Наполеона III.

«Te deum 1 січня 1852 року»

Te deum — початок релігійного гімна «Тебе бога хвалим».

Гесслер, граф фон-Брунен — австрійський правитель в швейцарських кантонах Швіц і Урі, хотів їх підкорити і приєднати до Австрії.

Телль — швейцарський селянин, що вбив Гесслера пострілом з лука. Ця історія була покладена видатним німецьким поетом-драматургом Ф. Шіллером в основу п'єси «Вільгельм Телль», де В. Телль показаний як герой боротьби за незалежність швейцарського народу.

Алжир — портове місто в Північній Африці.

Омофор — частина єпископського одягу.

Потир — чаша, що вживається при богослужінні в християнській церкві.

«К а р т а Є в р о п и»

Гайнау (1786—1853) — австрійський генерал, жорстокий кат, що придушив повстання угорського народу, який боровся за свою незалежність. В 1850 р. в Англії його побили робітники і викинули на смітник.

Анкона — місто в Італії, населення якого підняло повстання проти папської влади.

Мастаї (1792—1878) — римський папа Пій IX.

Сімонцеллі — один з учасників повстання в Анконі.

Борджіо (1413—1503) — один з римських пап, відомий своїми злочинами і розпущеною.

Кривавий кат — Гюго так називає Наполеона III.

Лобардемон — один з суддів у Франції XVII ст., покірний слуга кардинала Рішельє, відзначався винятковою суворою присудів.

Торквемада (1420—1498) — іспанський інквізитор, що відзначався незвичайною жорстокістю.

Шандор, Поєріо, Баттіані — учасники повстань проти римського папи, австрійських завоювальників, неаполітанських королів.

Шиндерганн (1779—1803) — німецький бандит, його ім'ям Гюго називає Наполеона III.

«Б а й к а-б у в а л ь ш и н а»

В образі мавпія, що натяг на себе лев'ячу шкіру і оголосив себе царем, Гюго гнівно висміює хвалькові намагання нікчеми Луї-Наполеона наслідувати свого дядька Наполеона I.

«Ч в а р и в с е р а л і»

Маренго — містечко в П'ємонті (Італія), де в 1800 р. Наполеон I переміг австрійців.

Ваграм — селище недалеко від Відня, на лівобережжі Дунаю, де відбулася 5—6 липня 1809 р. кровопролитна битва, в якій Наполеон ціною великих втрат здобув перемогу над австрійською армією.

Вантоз, фрімер — місяці в новому календарі, введеному під час французької буржуазної революції (5 жовтня 1793 р.). Вантоз — місяць вітру (зимовий). Фрімер — місяць холоду (осінній).

Сен-Жюст Антуан Луї (1767—1794) — політичний діяч французької буржуазної революції кінця XVIII ст., якобінець.

Морні Шарль (1811—1865) — герцог, побічний брат Наполеона III, був президентом законодавчого корпусу II Імперії.

«Б у р ж у а у с е б е в д о м а»

Мамон — бог багатства і наживи у стародавніх сирійців.

Хріз — жрець в стародавній Греції, був дуже багатий.

Фаларіс — тиран в стародавній Греції, засуджених до страти спалював живими.

Жакерія — велике повстання селян у Франції в 1358 р.

Орлеаністи — прибічники Орлеанської династії у Франції в XIX ст.

Ром'є (1800—1855) — реакційний журналіст, апологет II Імперії, автор бездарного памфлета «Червоний привид», який залякував буржуазію загрозою пролетарської революції.

Сбогар — розбійник, персонаж однойменного твору Шарля Нодье (1780—1844).

Жеронт — персонаж в комедіях Мольєра, тип боягуза і скнари.

«В е с е л е ж и т т я»

Гострий сатиричний вірш Гюго «Веселе життя» таврує грабіжницький бандитський характер державного перевороту, вчиненого в 1851 р. Луї-Наполеоном. Зриваючи маску з аристократично-фінансової олігархії, що заволоділа Францією, автор показує справжнє, брудне лице уряду Наполеона III.

Су — дрібна монета у Франції.

«Чи бачив Данте це?» — тут, згадуючи страшну картину пекла, змальованого в «Божественній комедії» Данте, Гюго робить натяк на те, що режим II Імперії — пекло, страшніше від Дантового.

Барош — реакційний політичний діяч II Імперії.

Прелат — вищий духовний сановник у католицькій церкві.

«І м п е р а т о р б а в и т ь с я»

«І братом зве тебе вже цар». — В листуванні монархи називали один одного: «мій брат», «мій кузен». Ім-

ператор Микола I, не визнаючи династичних прав Луї-Наполеона, називав його «мій друг», що дуже ображало Наполеона III. Гюго іронічно говорить, ніби російський цар уже визнав Наполеона III як імператора, хоч це було тільки його бажанням.

Комп'єн — невелике місто на півночі Франції, де був збудований Наполеоном I замок для розваг і відпочинку.

Луї — Гюго має тут на увазі французького короля Людовіка XVIII (1755—1824).

Карл X — граф д'Артуа, брат Людовіка XVIII, був французьким королем в роки Реставрації.

«О б р а з о к»

В цьому вірші Гюго висміює продажного реакційного письменника-клерикала Луї Вейо, одного із прибічників режиму Луї-Наполеона.

Менгра (1794—1825) — французький єзуїт.

Нотт (1711—1793) — французький єзуїт, реакційний письменник, що цькував Вольтера.

Відок — відомий у Франції минулого століття злодій і шпигун, що став при Наполеоні III начальником паризької поліції.

Євхаристія — назва одного з церковних таїнств.

Пірон (1689—1773) — французький поет.

Пібрак (1529—1586) — французький політичний діяч і поет, автор бездарних творів.

Марат Жан-Поль (1744—1793) — один із видатних діячів французької буржуазної революції кінця XVIII ст., якобінець, за свою любов і відданість народові був прозваний «Другом народу», підло вбитий підісланою реакціонеркою Шарлоттою Корде.

Зевс — верховний бог в античній грецькій міфології.

«Все звідси йде»

Альцест — герой сатиричної комедії Мольєра «Мізантроп», тип невідкупної, чесної людини.

Рефрен — приспів у пісні.

Ажани — поліцейські агенти, шпиги.

«*Вертаючись до гусей*» — натяк на гусячі пера, якими писали до появи металевих пер.

Марсельєза — революційна пісня часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст., була заборонена урядом II Імперії, тепер — національний гімн Франції.

Префекти — губернатори.

«До тих, що сплять»

Роялісти — прихильники королівської влади.

Вандея, Бретань — західні провінції Франції; під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст. були центрами контрреволюційних повстань, розпалюваних монархічно настроєною аристократією.

«Що таке злочинство»

Богарне Ежен (1781—1824) — один із представників старого французького дворянського роду, вислужився при Наполеоні I і був віце-королем Італії з 1805 р.

Сіте-Бержер — аристократичний квартал у Парижі.

Клармар — кладовище в Парижі, де після 1793 р. ховали страчених.

Яничари — турецьке наймане військо.

«Stella»

Аквілон — так звався північно-східний вітер у стародавніх римлян.

«Римська клоака»

Форум — площа в Римі.

Нумідець — житель Нумідії (в Північній Африці).

Дак — житель Дакії, країни, що була на місці теперішньої Румунії.

Квадрига — у стародавніх римлян — циркова колісниця. В архітектурі—скульптурна композиція, що складається з чотирьох коней.

Остійська пристань — гавань в гирлі ріки Тібр (Італія).

Ромул і Рем — легендарні засновники Рима, брати, яких нібито вигодувала вовчиця.

Парки-пряхи — римська назва Мойр—богинь, що визначали долю і життя людей в старогрецькій міфології.

Гетера — в стародавній Греції подруга, коханка, що приваблювала своїми артистичними здібностями.

Канідія — римська чаклунка, яка згадується у Горация.

Тримальхіон — відкупщик, герой памфлета Петронія «Сатирикон».

«ЛЕГЕНДА ВІКІВ»

«Сумління»

Значно змінивши біблейську легенду про Каїна, який убив свого брата Авеля і втік у країну Нод (на півбережжі Перської затоки), Віктор Гюго трактує її по-своєму. Є підстави гадати, що в Каїні — убивці рідного брата — поет змальовує Наполеона III.

Ассир — Ассирія, одна із найдавніших держав стародавнього Сходу, охоплювала південну частину долини ріки Тигр.

Явель — правнук Каїна, за біблейською легендою — родоначальник кочових племен.

Цілля — мати Явеля і його брата Юваля — родоначальника осілих племен.

Тувалькаїн — брат Явеля, що за легендою винайшов спосіб добувати і обробляти метали.

Сіф — брат Каїна.

Енох — син Сіфа.

«Відповідь Момотомбо»

Гостра сатира вірша спрямована проти католицької церкви, яка брала активну участь у завоюваннях, освячуючи поневолення тубільних народів Африки, Америки та інших країн.

Момотомбо — вулкан в Центральній Америці.

Ліма — столиця республіки Перу (Південна Америка).

«Милосердя давніх суддів»

Фарінас (Фаріначчі) (1554—1613) — італійський юрист, відомий своїми жорстокими присудами, був сам засуджений за розпусту і аморальність.

Левер — англійський письменник-гуморист першої половини XIX ст.

Паск'є (1524—1615) — французький юрист і вчений.

Боден (1520—1596) — французький суддя.

«Жеруни»

Великий Іван — мова йде про дзвіницю в московському Кремлі.

Мец, Страсбург — французькі міста.

Бісмарк (1815—1898) — державний діяч Пруссії, що вогнем і кров'ю домігся об'єднання Німеччини, з 1861 р. був головою кабінету міністрів.

Меттерніх (1773--1859) — австрійський дипломат, був міністром закордонних справ, імперським канцлером, в 1815 р. головував на Віденському конгресі.

Шпільберг — велика фортеця і тюрма поблизу м. Брюнн в Австрії.

Ереб — у стародавніх греків найтемніша частина міфічного підземного царства.

Згадувані у вірші монархи — російський імператор Микола I (1797—1855), пруський король і перший німецький імператор Вільгельм Гогенцоллерн (1797—1888), австрійський імператор Франц-Йосиф (1830—1916), французький імператор Наполеон III та інші.

«С о ц і а л ь н е п и т а н н я»

Собор — Собор Паризької богоматері (Нотр-Дам).

Площа Зірки — інакше Етуаль, одна з площ у Парижі.

Еріннії — в старогрецькій міфології три богині помсти (Тізіфона, Алекмо, Мегера); інакше зветься ще фуріями, евменідами.

Медуза — інакше горгона — міфологічна потвора, від погляду якої люди перетворювалися в камінь.

«Л И Х І Л І Т А»

«Н а р а д а»

Гюго висміює антинародну експлуататорську політику Наполеона III та його міністрів, які влавались до найпідліших заходів, щоб придушити протест і незадоволення пригноблених.

Астарта — сірійська і фінікійська богиня плодючості і кохання.

«Під час десерту»

Гостро сатиричний вірш у формі діалога російського і французького імператорів.

«Шахтарочка»

Перша частина вірша Гюго під назвою «Обен».

В кінці 60-х років минулого століття у Франції спалахнув великий страйковий рух, який мав політичний характер. У 1869 році великий страйк охопив шахтарські райони на півночі Франції. Уряд Наполеона III наказав зброєю придушити страйк.

Гюго відгукнувся на ці події рядом творів, у яких висловив своє співчуття пригнобленим масам і ненависть до реакційного уряду.

Обен — шахтарське селище на півночі Франції, над населенням якого за участь у страйковому русі уряд II Імперії вчинив жорстоку розправу.

«ГРИЗНИЙ РІК»

«Седан»

Тулон — французький порт на побережжі Середземного моря. В 1793 р. населення Тулона, підбурюване роялістами, повстало проти влади Конвенту. Реакційне повстання було придушене Наполеоном Бонапартом.

Седан — місто в Північній Франції, де в 1870 р. французькі війська були розбиті, а сам Наполеон III здався в полон пруссакам.

Брюмер — місяць у календарі, введеному під час французької буржуазної революції (5 жовтня 1793 р.).

Макіавеллі (1469—1527). — італійський державний

діяч, для досягнення своїх цілей вдавався до найпідліших засобів.

Гомер — легендарний поет стародавньої Греції, автор «Іліади» і «Одіссеї».

Галіфе (1830—1909) — французький генерал, кривавий кат Паризької комуни.

Дев'єнн (1802—1884) — сенатор, президент касаційного суду у Франції під час II Імперії.

Андріївський хрест — так називався морський прапор Росії.

Альбїон — стародавня назва Великобританії.

Абдул-Меджід (1823—1861) — турецький султан.

Еммануїл — Віктор-Еммануїл II (1820—1878) — король Сардинії, домігся ліквідації світської влади папи римського.

Пій — папа Пій IX (Мастаї).

Жозеф і *Вільгельм* — австрійський імператор і пруський король.

Великий Карл (724—814) — французький король, імператор Священної Римської Імперії.

Аль-Рашид (765—809) — багдадський каліф; передягнутий ходив по містах, спостерігаючи життя.

Маньян (1791—1865) — французький маршал, учасник перевороту 2 грудня 1851 р., жорстоко розправлявся з республіканцями.

Базен (1811—1888) — французький маршал, під час франко-прусської війни 1870 р. командував французькими військами, був розбитий пруссаками і здав фортецю Мец.

Сент-Арно (1801—1854) — французький маршал, брав участь в облозі Севастополя під час Кримської війни, де й помер.

Пліній — Пліній Старший (23—79 рр. до н. е.) — відомий римський природознавець і дослідник, трагіч-

но загинув під час спостереження вибуху вулкана Везувія.

Емпедокл (V ст. до н. е.) — грецький філософ, стихійний матеріаліст.

Браміни — каста жерців у Індії.

Мессіна — провінція і місто в Сіцилії.

Корсіка — острів у Середземному морі.

Корфу — острів у Іонічному морі.

Лаперуз (1741—1788) — знаменитий французький мореплавець.

Олександр Македонський (356—323 рр. до н. е.) — цар Македонії (в стародавній Греції), вславився великими завойовницькими походами.

Траян Нерва (56—117) — римський імператор, провадив велике будівництво в Римі, завоював Дакію.

Апофеоз — прославлення когонебудь.

Сбригані — італійський проїдисвіт, шахрай.

Свята Єлена — острів Святої Єлени, куди був висланий Наполеон I.

Рамільї — бельгійське село, де в 1706 р. англійці розбили французькі війська.

Азенкур — містечко на півночі Франції, де в 1415 р. французькі війська зазнали поразки від англійців.

Трафальгар — мис недалеко від Гібралтара, де англійський адмірал Нельсон в 1805 р. розбив французький та іспанський флот.

Пуатьє — французьке місто поблизу Орлеана, де в 1356 р. англійці взяли в полон французького короля Іоанна Доброго.

Бленгейм — баварське селище, де австрійці в 1704 р. розбили французьку армію.

Кресі — селище на півночі Франції, де французька армія в 1346 р. зазнала поразки від англійців.

Росбах — саксонське село, де пруські війська в 1757 р. розбили французів.

Іена — місто в Тюрингії, де Наполеон I в 1806 р. наголову розбив пруські війська.

Гастінгс — англійське місто, біля якого в 1066 р. нормани-завойовники перемогли місцеві народи і покорили їх.

Фарсала — місто у Фессалії (Греція), де 28 року до н. е. Юлій Цезар розбив Помпея.

Шассено і *Дрейз* — фабриканти зброї.

Кулеврина — середньовічна гармата.

Гекатомба — в стародавній Греції — жертва богам із ста биків; в переносному розумінні — величезне кровопролиття, битва, різанина.

Чорний орел — пруський герб.

Бренн — вождь галльських племен, які в 390 р. до н. е. пограбували Рим.

Хлодвіг (466—511) — перший французький король, заснував французьку державу.

Галлія — стародавня назва Франції.

Шалон — місто (за 173 км від Парижа), де в 451 р. був розбитий проводир гуннів Аттила.

Тольбіак — місто поблизу Кельна, де французький король Хлодвіг в 496 р. розбив германські племена алеманів.

Ареццо — місто в Тоскані (Італія).

Маріньян (Маріньяно) — місто в Ломбардії (Італія).

Бовін — село в Північній Франції, де французька армія в 1214 р. розбила війська германського імператора Оттона IV.

Боже — містечко за 275 км на південь від Парижа, де французькі війська в 1421 р. розбили англійців.

Равенна — італійська провінція і місто на бережжі Адріатичного моря.

Форну — місто в Північній Італії, де в 1495 р. французька армія здобула перемогу над італійцями.

Іври — французьке місто, де король Генріх IV в 1590 р. розбив війська католицької Ліги.

Кутра — французьке місто, де Генріх IV розбив герцога Жуайеза.

Фонтенуа — бельгійське селище, де в 1745 р. французькі війська завдали поразки англійцям.

Жеманна — бельгійське місто, де в 1792 р. французькі війська розгромили австрійських інтервентів.

Гогенліден — баварське містечко, де в 1800 р. відбулася велика битва між французькою армією Моро і австро-баварськими військами, які зазнали поразки.

Конде (1612—1686), *Війар* (1653—1734), *Тюрени* (1611—1675) — французькі воєначальники.

Сципіон — очевидно, Гюго має на увазі Сципіона Старшого (235—184 рр. до н. е.) — римського полководця, що завоював Іспанію і розбив Ганнібала — карфагенського полководця.

Дезе (1768—1800) — генерал французьких революційних військ.

Клебер (1753—1800) — генерал французьких революційних військ.

Ахілл — в старогрецькій міфології один з героїв троянської війни.

«Париж, оганьблений Берліном»

Дельфи — святилище в стародавній Греції, де був оракул.

Мемфіс — священне місто в Єгипті.

Мікени — місто в стародавній Греції.

«Послання Гранта»

Вірш викриває підступні, злочинні дії американських дипломатів, які розпалювали ворожнечу між Францією і Пруссією, а в роки франко-пруської війни закулісними махінаціями сприяли поразці французької армії, щоб усунути Францію з міжнародних ринків, як небезпечного конкурента, і забезпечити своє панування.

Франклін Бенджамен (1706—1790) — американський прогресивний політичний діяч, вчений-природознавець; з 1776 р. по 1785 р. був послом Північної Америки в Парижі.

Фультон Роберт (1765—1815) — американський механік, інженер-винахідник, родом з Ірландії.

Пенн Вільям — квакер, один із перших законодавців Північної Америки.

Лафайєт — відомий діяч французької буржуазної революції; в молоді роки брав участь у війні за незалежність в Північній Америці.

Рошамбо (1725—1807) — французький маршал; в 1780 р. з шеститисячним корпусом був командирований в Америку на допомогу Вашингтону.

Джон Браун (1800—1859) — борець за звільнення негрів від рабства в Америці. Організував повстання проти рабовласників, яке зазнало поразки. Був страчений через повішення.

Голгофа — гора в околицях Іерусалима, де за біблійською легендою був розп'ятий Христос.

«Гармати «Віктор Гюго»

Захисники обложеного Парижа одну з гармат, куплену на гроші Гюго, назвали ім'ям свого любимого поета.

Кімери — германське плем'я, що жило на Ютландському півострові, розбите в 102 р. разом з тевтонами.

Вірш засуджує зраду уряду Наполеона III, який, боячись революційних заворушень, замість того, щоб організувати відсіч пруссакам, згодився на капітуляцію.

Візантія — Константинополь, в 1453 р. була взята турками.

Тир — місто в стародавній Сирії, яке зруйнував Олександр Македонський під час своїх походів на Схід.

Коринф — місто в Греції, зруйноване римлянами в 146 р. до н. е.

Тевтони — германське плем'я, що жило на Ютландському півострові.

«До тих, що мріють про монархію»

Суверен — носитель верховної влади.

Гавот — стародавній веселий танець.

«Єпископським дворцем...»

Пребенда — прибуток з церковного майна, що йде на користь духівництва.

Ван-Дейк (1549—1641) — відомий голландський художник.

Фіолетові чулки — були обов'язковою частиною єпископського вбрання.

Базиль — персонаж драми Бомарше — користолобець, лицемір і наклепник.

Скапен — персонаж комедії Мольєра — улесливий, хитрий лакей.

«Хто він є тут»

Есхіл (525—456 рр. до н. е.) — старогрецький драматург-трагік. За висловом Енгельса — один із найбільших поетів, «батько трагедії».

Кант Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ-ідеаліст.

Платон (427—347 рр. до н. е.) — старогрецький філософ-ідеаліст, ідеолог рабовласницької аристократії.

Беккарія (1738—1794) — італійський філософ і публіцист.

Гордійв вузол — в старогрецькій міфології — надзвичайно заплутаний вузол, яким цар Фрігії — Гордій — прикріпив ярмо до колісниці. За провіщенням оракула, хто розв'язав би цей вузол — був би царем і володарем Азії. Олександр Македонський просто розрубав вузол мечем.

В переносному розумінні — заплутане сплетіння різних обставин, справ і т. п.

«Під барикадою...»

Стезіхор — грецький поет (VI ст. до н. е.).

Аргос — одне з старіших міст Греції.

Кінегір — грецький юнак, брат Есхіла, який героїчно бився з персами при Марафоні (490 р. до н. е.).

Ефеби — в стародавній Греції хлопці, що досягли змужнілості.

Тиртей — грецький поет, що прославляв військові подвиги (VII ст. до н. е.).

«Розстріляні»

Філінт — персонаж у Мольєра, друг Альпеста.

«Суд над революцією»

Дервіш — перське слово, що означає «старець», рівнозначне арабському слову — факір. З початку IX ст. дервіші були проповідниками пізньої античної філософії, буддизму тощо.

Марабу (марабути) — мусульманські відлюдники в Північній Африці.

З М І С Т

Віктор Гюго.— Вступна стаття О. Дейча 3

П О Е З І І

Відповідь на обвинувальний акт.— *Переклад*
М. Рильського і О. Новицького 29

З КНИГИ «СХІДНЕ»

Канаріс.— *Переклад М. Терещенка* 39

Дитя.— *Переклад О. Новицького* 43

Взяте місто.— *Переклад О. Новицького* 45

З КНИГИ «ПРИСМЕРКОВІ ПІСНЬ»

Гімн.— *Переклад В. Швеця* 49

З нагоди балу в міській думі.—*Переклад Є. Дроб'язка* 51

З КНИГИ «КАРИ»

Нох.— *Переклад М. Рильського* 55

О Франціє!.— *Переклад М. Бажана* 70

Убитим 4 грудня.— *Переклад М. Лукаша* 72

Те деи 1 січня 1852 року.— *Переклад М. Лукаша* 74

Мистецтво і народ.— *Переклад М. Рильського* 76

Карта Європи.— *Переклад М. Терещенка* 78

Очна ставка.— *Переклад Ф. Скляра* 81

Згадка з ночі 4 грудня 1852 року.— *Переклад*
І. Франка 82

Байка-бувальщина.— Переклад М. Лукаша	83
Чвари в сералі.— Переклад М. Лукаша	86
Буржуа у себе вдома.— Переклад М. Терещенка	88
Веселе життя.— Переклад М. Терещенка	91
Імператор бавиться.— Переклад М. Лукаша	97
Стежки-доріжки...— Переклад М. Лукаша	100
Змішані суди.— Переклад М. Лукаша	101
Образок.— Переклад М. Лукаша	102
Ті люди, що живуть...—Переклад М. Рильського	104
Пісенька (Пан бог...).— Переклад М. Терещенка .	106
Все звідси йде.— Переклад М. Терещенка	107
Пісня тих, що виходять у море.— Переклад М. Рильського	110
До тих, що сплять.— Переклад М. Рильського	112
До народу.— Переклад М. Рильського	114
Що таке злочинство.— Переклад М. Лукаша	116
Stella.— Переклад М. Рильського	119
Римська клоака.—Переклад М. Лукаша	121
Пісенька (В віках сія...).— Переклад М. Лукаша	125

З КНИГИ «ЛЕГЕНДА ВІКІВ»

Сумління.— Переклад І. Франка	129
Два жебраки.— Переклад Є. Дроб'язка	132
Відповідь Момотомбо.— Переклад Є. Дроб'язка .	133
Милосердя давніх суддів.—Переклад Є. Дроб'язка	136
Жеруни.— Переклад Є. Дроб'язка	138
Бідні люди.— Переклад Л. Українки	141
Соціальне питання.— Переклад Є. Дроб'язка	151

З КНИГИ «ЛИХІ ЛІТА»

Ви зневажали нас...— Переклад В. Ковалевського	157
Нарада.— Переклад В. Ковалевського	158
Під час десерту.— Переклад В. Ковалевського. .	160
Шахтарочка.— Переклад В. Ковалевського	162

З КНИГИ «РІЗНИЙ РІК»

Селян.— <i>Переклад М. Рильського</i>	167
Париж у дні блокади.— <i>Переклад М. Рильського</i>	176
З височини мурів Парижа.— <i>Переклад М. Рильського</i>	177
Париж, оганьблений Берліном.— <i>Переклад Ф. Скляра</i>	178
Дивлячись на мертвих пруссаків...— <i>Переклад М. Терещенка</i>	179
Послання Гранта.— <i>Переклад К. Басенка</i>	180
Гарматі «Віктор Гюго».— <i>Переклад К. Басенка</i>	182
Форти.— <i>Переклад К. Басенка</i>	185
Наші мерці.— <i>Переклад К. Басенка</i>	187
Вилазка.— <i>Переклад М. Терещенка</i>	189
В цирку.— <i>Переклад К. Басенка</i>	191
Капітуляція.— <i>Переклад К. Басенка</i>	192
До тих, що мріють про монархію.— <i>Переклад М. Терещенка</i>	194
Похорон.— <i>Переклад В. Ковалевського</i>	196
Ніч — наче день...— <i>Переклад В. Ковалевського</i>	198
Єпископським дворцем...— <i>Переклад М. Терещенка</i>	200
Хто винен тут? — <i>Переклад М. Терещенка</i>	202
Ось бранку повели...— <i>Переклад М. Терещенка</i>	205
Під барикадою...— <i>Переклад М. Терещенка</i>	207
Розстріляні.— <i>Переклад М. Терещенка</i>	209
Суд над революцією.— <i>Переклад М. Бажана</i>	213
У п'їтмі.— <i>Переклад М. Терещенка</i>	215
Примітки.— <i>М. Борозна</i>	217

Художн. редактор *К. Калугін*
Художник *М. Шаншейн*
Техн. редактор *Л. Казиміренко*
Коректор *Б. Давиденко*

ВНЕТОР ГЮГО. Підбраные стихи.

(На українском языке).

БФ 05410. Здано на виробництво 7. X. 1952 р. Підписано до друку 14. XI. 1952 р. Друк. арк. 9,0675+1 вкл. Обл.-вид. арк. 7,864. Формат паперу 70×92/32. Ціна 3 крб. Зам. 1199. Тираж 15 000.

Надруковано з матриць 4-ї поліграффабрики на Книжковій фабриці Укрполіграфтресту, Одеса, Стурдзовський зав., 5.
Зам. № 4316.

ВІКТОР ГЮГО

ВИБРАНІ
ПОЕЗІЇ

ДІРЖАВНА ВІДДА
УКРАЇНИ

5116

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM
OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND ANATOMY
HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASS.